

Fig. 1, Lisbjerg. Ydre set fra nord. — *The church seen from north.*

K.de F.L.
1966

LISBJERG KIRKE

ÅRHUS KOMMUNE

Arild Huitfeldt beretter, at Lisbjerg oprindelig var en by, hvis indbyggere 1102 blev - flyttet til Århus¹, og såvel Anders Sørensen Vedel² som Erik Pontoppidan³ henregner byens kirke til landsdelens ældste. Den trefoldighedskirke, som kong Frode skal have opført ved Århus⁴, har man derfor identificeret med Lisbjerg kirke. Selv om denne historie savner sandsynlighed, må Lisbjerg have været en bebyggelse af en vis betydning. Dette fremgår af den store jernaldergravplads, der er afdækket nordøst for byen⁵, og af den omstændighed, at Lisbjerg herred, der før dets deling i middelalderen var meget stort, havde taget navn efter byen, skønt denne lå i en udkant af området.

1477 erhvervede biskop Jens Iversen Lange ved mageskifte med bispestolen Lisbjerg »kirke og sogn« (jfr. kalkmaleri), som han derefter inkorporerede i det af ham stiftede biskop Jens' vikarie⁶ (jfr. Vor Frue alter i Århus domkirke, p. 77). Til vederlag for kirken fik bispestolen seks gårde, af hvilke der bl.a. svarede 27 ørte korn. De store afgifter viser, at bispestolen afstod andre indkomster af kirke og sogn end dem, der tilfaldt den, som havde kirken i forsvar. Jævnfør hermed, at da Langes senere arving, Erik Skram 1567 havde fået vikariets gods overladt, blev der gjort ham hinder på bl.a. kirkens og kronens (for reformationen biskoppens) parter af tienden af Lisbjerg sogn, skønt disse hørte med til vikariets besiddelser. Året efter fik hans børn og arvinger imidlertid kongens brev på,

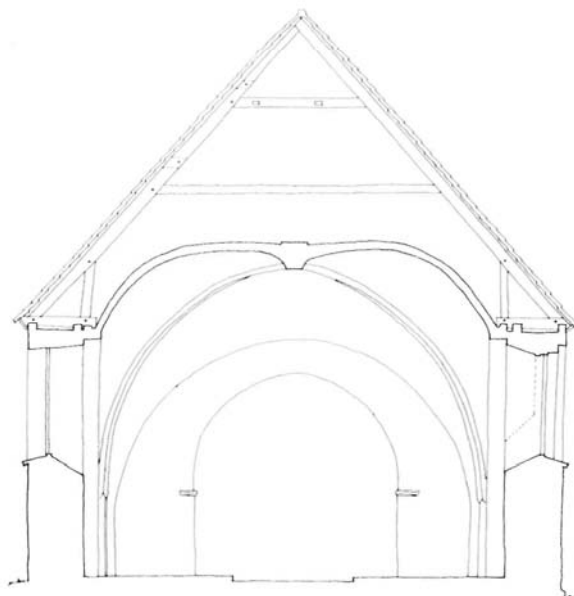
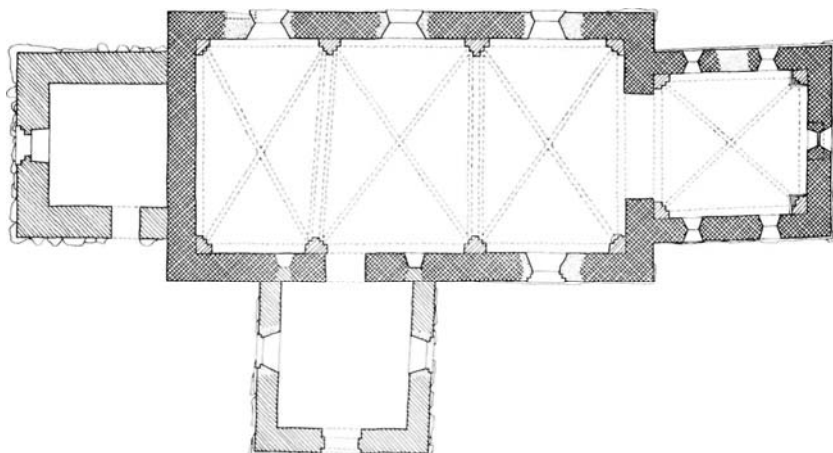

Fig. 2. Lisbjerg. Plan 1:300, målt og tegnet 1966 af TF og KdeFL. — *Groundplan 1:300*. Fig. 3. Tværsnit i skibet, set mod øst, 1:150. Målt og tegnet 1966 af TF og KdeFL. — *Cross-section in the nave, looking east, 1:150*.

at de måtte beholde disse rettigheder til evig tid⁷. Hvis retten til at oppebære kirketienden hørte med til vikariatet og var skænket dette af Iversen Lange, som havde erhvervet den fra bispestolen, har Lisbjerg kirke været en biskoppelig patronatskirke, og patro-natsretten har også omfattet retten til at modtage kirkens øvrige indtægter⁸.

1649 tilhørte Lisbjerg kirke en slægtning af ovennævnte Erik Skram, fru Marie Below⁹, død 1651 (jfr. ÷gravkapel). 1652 afstod hendes arvinger kirken til Ide Daa, der var enke efter Marie Belows søn, Christian Holck¹⁰. Samme år ægtede Ide Daa Christian Urne¹¹ (jfr. alterkalk), der afhændede kirken til Gunde Rosenkrantz. Af Viborg landstings skøde-og pantebøger fremgår, at denne 1656 pantsatte Lisbjerg kirke og andet gods til den hid-

Fig. 4. Lisbjerg. Ydre set fra sydøst. *The church seen from southeast.*

K. de F.L. 1966

tidige ejer, Christian Urne¹². Året efter mageskiftede Gunde Rosenkrantz kirken til præbendet Hørning, men mageskiftet blev tilbagekaldt¹³, formodentlig fordi Gunde Rosenkrantz ikke havde betalt sin gæld til panthaveren Christian Urne. 1672 tilhørte kirken dennes bror Axel Urne, som ved skøde af 8. juni samme år solgte den til Mathias de Robergue¹⁴. Hans søn og to af hans arvinger afstod ved skøde af 25. oktober 1703 deres anpart af kirken til hans svigersøn Tøger Reenberg til Ristrup¹⁵ (jfr. †gravkapel). Lisbjerg kirke fulgte derefter Ristrup til 1801, da Peter Wormskjold afstod kaldsretten til kongen¹⁶. På auktion 24. februar 1807 solgtes kirken til en borger i Århus¹⁷, som videresolgte den til sognets beboere¹⁸. 1. januar 1914 overgik kirken til egentlig selveje, og 1962 blev sognet indlemmet i Århus købstad. Angående annekserforhold, se p. 1366.

Den anselige kirke er rejst på toppen af en mildt rundet bakke oven for den store skråning, der udgør nordsiden af det brede bassin, hvori den i dag beskedne Egå flyder. Ådalen, som i længst svundne tider må have dannet en vig fra havet, har i århundreder lagt hindringer i vejen for trafikken mellem Århus og Randers. Allerede på stor afstand er kirken synlig nordfra, den ses ude fra bugten, fra Skejby bakker, og endnu langt oppe i ådalen lyser den over landskabet. Imidlertid breder en triviell bebyggelse sig og skænder det storladne billede.

Kirkegården hegnes af lave stendiger, der på grund af terrænfaldet sine steder er omdannet til støttemur; således på sydsiden, hvis cementafdækkede

væg af kløvet kamp er afløst af stensætning med store marksten¹⁹. En udvidelse 1951 øgede kirkegårdens areal til det dobbelte; ved østskellet og nord for tårnet er der adgang fra den gamle til den nye afdeling, hvor der er opført et hvidkalket, teglhængt og afvalmet hus med ligkapel og toiletter. Enkelte store asketræer på række markerer nordsiden af den ældre kirkegård; det nye afsnit er af Emil Böttiger anlagt med båse, kantet af mandshøje, klippede hække.

Hovedindgangen er i vestmuren, ud for kirken, nyudformet 1932²⁰ med to jerngitterfløje mellem murede kløvstenspiller. I sydskellet, ud for våbenhuset, er en 1974 fornyet fodgængeradgang, etableret omkring 1940, da den afløste en låge sydligst i østsiden. Denne og en muret port nævnes som forfalden 1715²¹. *†Ligkapel* istandsattes 1932²⁰. Støbt fortov omkring kirken.

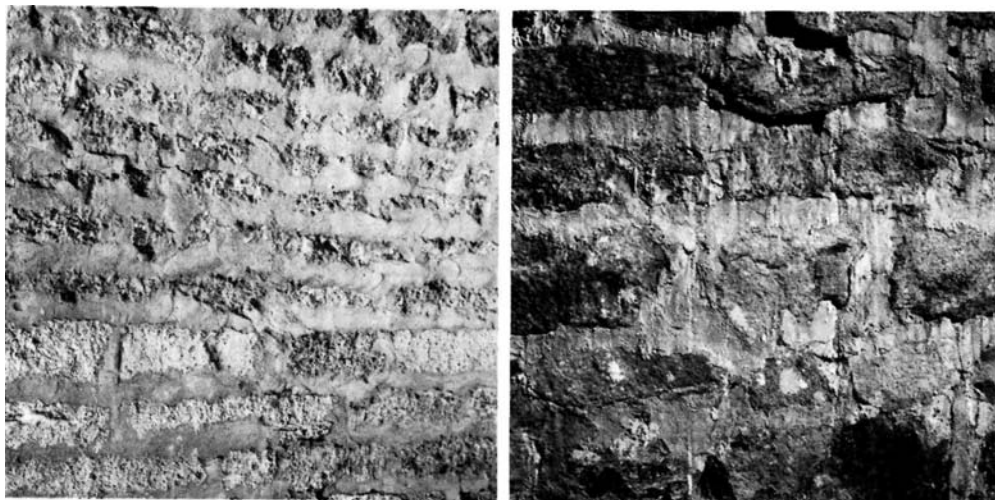
En over to meter lang *granitsten* med *skålformede fordybninger* indgår i sylden på våbenhusets vestside²².

Kirken, der tilhører Århusegnens gruppe af store kirkebygninger, består af romansk kor og skib, hvortil slutter sig sengotiske tilbygninger, i vest et tårn, mod syd et våbenhus. Orienteringen har et par graders afvigelse mod nord.

Kor og skib er bygget med kasse-mure, der er bevaret til oprindelig højde, og hvis uregelmæssige syld træder i dagen og sine steder har en sokkellignende karakter. Overalt er murerarbejdet udført med en overordentlig omhu under anvendelse af i hvert fald tre materialer: *kridt*, *frådsten* og *granit*²³. Sidstnævnte er det overvejende byggeemne, der optræder fortrinsvis som marksten, dog ses enkelte kløvede blokke. Materialeforholdene og murteknikken iagttages bedst i taggavlne, der alle tre er bevarede i fuld højde, mens de overhvidtede vægge og façader blot røber lagenes regelmæssige henmuring. Adskillige steder synes frådsten som to eller flere skifter høje bånd at veksle med markstenslagene.

Korets taggavl, der har murens fulde tykkelse og på indersiden rummer to rækker bomhuller, indeholder forneden marksten, men er i øvrigt muret med frådsten (fig. 5a), iblandet enkelte kridtblokke, alt disponeret i vandrette zoner afhængig af de vekslende formater. Skibets østre taggavl er helt af granit (fig. 5b), mens den vestre består af både mark- og frådsten, muret i uregelmæssige lag, hvor der visse steder optræder munkestensstore kridtkvadre. Et bælte af skråtstillede kridtsten forløber i højde med det nuværende tagværks nedre hanebånd. Til vinduernes hjørner og stik er i koret anvendt kridtkvadre, i skibet frådsten. Da langmurene både i skibet og i det lidt skævt placerede kor er udført i oprindelig sammenhæng med triumfvæggen, udtrykker materialevariationerne ikke en tidsmæssig forskel mellem kirkens bygnings-afsnit.

Murværket, hvis kerne af marksten observeres i en gennembrydning i skibets østre taggavl, er udstøbt i en fed, gyldenbrun kalkmørtel, der er udglattet på

K.deK.L., 1966

Fig. 5a-b. Lisbjerg. Udsnit af murværk i kirkens taggavl. T.v. vestsiden af korets østgavl, t.h. østsiden af skibets østgavl (p. 1390). — *Sections of masonry in the gables. Left: west side of chancel's east gable, right: east side of nave's east gable.*

murenes indersider. Under loftshøjde er yderligere et pudslag påført væggene.

Kirkens grundplan må være proportioneret ved hjælp af tre lige store cirkler på række; korets væglinier er da bestemt som det indskrevne kvadrat i den ene cirkel, mens skibets indvendige bredde og længde, der forholder sig som 1 til 2, angives af to af de omskrevne kvadrater.

Af oprindelige enkeltheder er skibets søndre, rundbuede, 305 cm høje *døråbning* bevaret i brug; uden en nøjere undersøgelse kan det ikke afgøres, om de rette vanger er fremkommet ved borthugning af anslagsfremspring. I nordmuren, over for syddøren, ses ikke spor af indgang²⁴. Den åbning, der vestligt på skibets nordfacade giver sig til kende som en lidt skæv, 243 cm høj, rundbuet niche, hidrører formentlig fra det $\dagger$ gravkapel, der indtil 1854 var indrettet i skibets vestre del. Efter kapellets sløjfning lukkedes indgangen, men ønskedes 1882²⁰ befriet for kalk og puds og etableret som niche.

I koret er bevaret fem højsiddende, dobbeltsmigede og rundbuede *vinduer*, der er genåbnede i nyere tid. Østvinduet, der ønskedes fremhugget 1882²⁰, er nu lukket med en plade og rummer rester af trærammen; det måler i facaden 155 x 105 cm, i lysningen 111 x 47 og indvendig 152 x 82. Sidevinduerne er udvendigt smallere (ca. 86 cm), og på indersiden er bundsmigen stejlere, hvorved højden bliver ca. 170 cm. Alle åbningerne har toppen ca. 25 cm under murkrone. I hver af skibets langmure har der været tre vinduer af samme form og bredde som korets.

Kor og skib har oprindelig stået med fladt træloft, hvis bjælker har ligget på murkronen og haft brædderne sømmet på undersiden. Korets taggavl

har i den øverste vinkel en lille blænding, der er formet som et georgskors (jfr.fig.4).

Ændringer og tilføjelser. Formentlig i den periode, da Jens Iversen Lange sad som bisp i Århus (jfr. kalkmalerier), blev kirken forsynet med sine ensartede krydshvælv, eet fag i koret og tre i skibet. Det er utvivlsomt syddørens placering, som er skyld i, at skibets vestligste hvælv er skævt og smallere end de to andre. Alle hvælv hviler på falsede hjørne- og vægpiller, der uden veder-lagsmarkering er fortsat i svagt tilspidsede skjoldbuer og falsede gjordbuer. De retkantede halvstensribber har helsten brede overribber, der er muret med vekselvis een liggende og to stående mursten, således at de stående er skråstillede i v-form. Antagelig er det samtidig med overhvælvningen, at triumfbuen²⁵ er blevet udvidet og har fået sin svagt tilspidsede form, hvor vederlag markeres med et groft affaset skifte.

Ved skibets vestende er rejst et kraftigt, næsten kvadratisk *tårn*, der til den nuværende murkrone måler lidt over 12 m, og hvis østmur hviler på skibets gavl. I format og ved en række detaljer, hvad angår både teknik og form, er tårnet beslægtet med adskillige tårne i Århusområdet, og hele gruppen synes at vise hen til det store vesttårn på domkirken (p. 227). På en markstenssyld, der indeholder adskillige meget store sten, er tårnet rejst af munkesten i munkeforbandt; umiddelbart over sylden samt i et niveau over klokkestokværkets gulv er der i syd- og vestsiden indmuret en række gennemgående granitkvadre. På væggene iagttages rundede rygfuger. Tårnrummet, der ikke står i forbindelse med skibet, har i sydsiden en fladbuget indgangsåbning, der sidder i et spidsbuget spejl, overdækket med halvstensstik og fladskifte; dørens anslags-fremspring er borthugget. I vestmuren sidder et 212 cm højt, rundbuget, udvendig dobbeltfalset vindue, hvis underside er knap tre meter over gulvet; åbningens indre smige er så lidt skrå, at hjørnernes såkaldte hulsøm bliver lidet fremtrædende og sløres tilmed af adskillige lag hvidtekalk.

Lysåbningernes placering og de indre, halvstens indrykninger af vægplanet angiver, at tårnet er disponeret til tre stokværk, men muligvis har der aldrig eksisteret mere end de nuværende to: det meget høje tårnrum har sit bjælkeloft, der fornyedes i begyndelsen af 1700-tallet²¹ og 1885²⁰, placeret mellem de øvre vinduer og glamhullerne.

Mod syd og nord sidder et mindre, fladbuget, udvendig falset vindue, og øverst er der mod de tre af verdenshjørnerne et udvendigt falset glamhul, hvis øvre, fladbuede afslutning er ommuret 1885 samtidig med murkronens forhøjelse²⁶. Det nuværende, firsidige, skiferklædte pyramidespir krones af en snoet, sortmalet fløj stang med forgyldt kugle og *vindfløj*, hvori årstallet 1885. Før dette år havde tårnet en tvedelt top, der næppe har været den oprindelige, men snarest en ændring, måske udført 1725²¹, da tårnets overdel var under

Fig. 6. Lisbjerg. Indre, set mod øst. — *Interior looking east.*

N. E. 1967

reparation. Udformningen har utvivlsomt, ligesom andre steder i Århus' omegn, været inspireret af domkirkens barokke hætte (p. 295). Det ældre spir kendes fra synsprotokollens beskrivelse 1862 og en tegning 1875²⁷: nedre del var teglhængt med glaserede sten, øvre afsnit var klædt med spån, der vist 1816²⁸ havde erstattet bly, hvilket materiale atter lagdes på 1865²⁰. Tegningen til det nuværende spir, der senest er repareret 1962²⁰, blev 1884²⁹ approberet af ministeriet; i 1930'rne kom det på tale at gengive tårnet dets tredelte afslutning³⁰.

Våbenhuset foran syddøren er formentlig tilføjet i slutningen af 1400-tallet, og ligesom adskillige andre på Århuseggen har det oprindelig været i to etager, hvilket gør det mere rimeligt, at sognepræsten ved år 1600 i mangel af præstegård en tid boede i våbenhuset³¹. Bygningen er på en markstenssyld opført af munkesten i munkeforbandt og indeholder i langmurene, 6—7 skifter under murkronen, en række indmurede granitkvadre; samme materiale er også sat over sylden ved begge hjørner. Gavlen, der rummer den spidsbuede, falsede døråbning og derover en nu tilmuret, fladbuget luge, krones af en rig blændings-gavl med kamtakker (fig. 7, jfr. fig. 4). De slanke blændinger, der foroven

afsluttes med en konsolbåren dobbeltspidsbue, er ordnet i to etager, der adskilles ved et par savskifter; til begge sider for den øverste blændingsrække er et savsnitsdekoreret felt. I hver langmur sidder et stort, rundbuet vindue, som vistnok blev indsat ved den af V. Th. Walther ledede restaurering 1881; ved samme lejlighed hævedes loftet og nyudførtes i ferniseret træ, ligesom væggene cementpudsedes³². Ifølge synsprotokollen var der før nicher på vinduernes plads.

Jernankre i gavlen med bogstaverne FR BB (for Frederik Reenberg og Beate Bielche) og årstallet 1750 må angive en stabilisering.

I begyndelsen af 1700-tallet var kirkens tilstand dårlig, men meldes god 1720 efter en istandsættelse året før²¹. En serie jernankre på tårnets syd- og vestfacader angiver sikring af disse udsatte sider; reparationer nævnes 1784³³ og 1826²⁷. I begyndelsen af 1800-tallet²⁷ fornyedes vinduerne i skibets sydside, et trævindue i nordsiden ønskedes 1862 udskiftet med et af jern, og to indsattes 1868²⁰. I sammenhæng med altrets udskiftning forelagde bygningsinspektør Walther et forslag om to nye vinduer i koret; i alle tilfælde anbragtes eet i nordsiden, hvor det fungerede, indtil sydsidens oprindelige genåbnedes 1938²⁰. Nordsidens åbnedes i 1950'erne²⁰.

Det var vistnok et murstensgulv, indeholdende adskillige gravsten, der 1861²⁰ afløstes af »pressede« fliser i midtgangen og mursten i stolene; en åben begravelse i koret, der gentagne gange havde givet anledning til ønsker om opretning, var årsag til, at der her lagdes trægulv. 1899²⁰ kom der også i koret fliser, og trinnet i korbuen støbtes af beton. Den store, cementpudsede niche i korets østvæg er vist udført samtidig med vinduesindretningen i 1860'erne. 1895 opstilledes en ovn i skibets nordøstre hjørne, nyt varmeanlæg 1927²⁰.

Tagværket i skibet består fortrinsvis af nyere dele, af fyr; enkelte ældre egespær har udstemninger for to lag hanebånd, der har siddet lidt højere end de nuværende. Korets egespær er nummereret fra vest mod øst.

Kirken står i dag med hvide facader og vægge, og bortset fra det skifer-klædte tårns spir er alle tage teglhængte og forsynede med sugfjæl. Skibets nyere vinduer bærer spor af ændringer; det i sydsiden er udvendig spidsbuet og dobbeltfalset, nordsidens er rundbuede og dobbeltsmigede; alle har støbe-jernsrammer. Gulvet er lagt med gule teglfliser.

KALKMALERIER

1935 undersøgtes kirken for kalkmalerier, og der fandtes spor fra to perioder: fra romansk tid i koret og fra sengotisk tid i kor og skib. Mens den ældre udsmykning overhvidtedes³⁴, restaurerede H. Borre korets sengotiske hvælvdekoration samt et våben og et par bomærker i skibets næststøtligste hvælv.

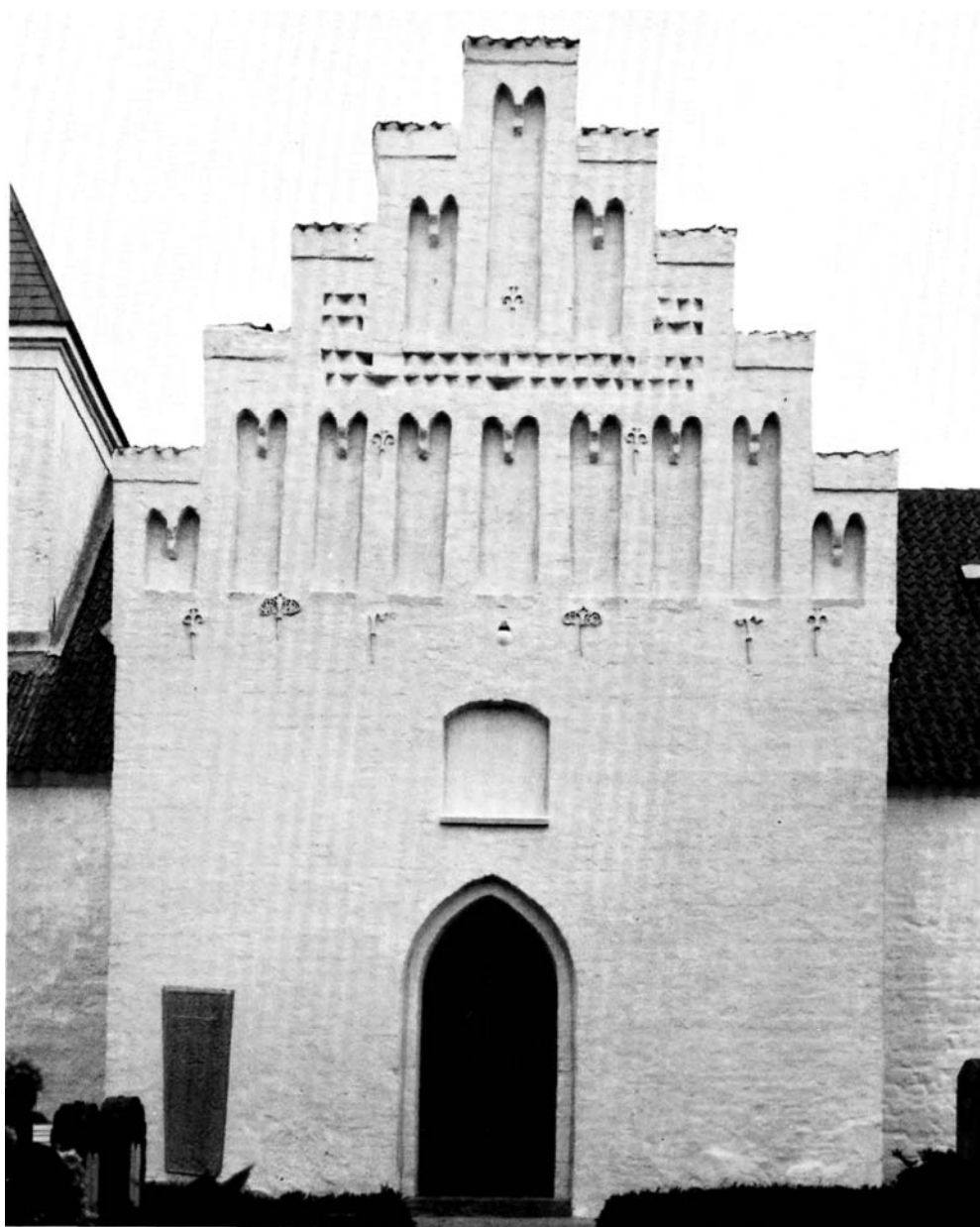

Fig. 7. Lisbjerg. Våbenhus (p. 1393). — *Porch.*

N. E. 1967

O. 1200. På nordre halvdel af *korets østvæg* forløber under murkronen en ca. 30 cm høj kronfrise, hvoraf skimtes de udviskede rester af et par ornamentale rammer, der hver indeholder et tredelt plantemotiv; derunder et seks cm højt skriftbånd med røde kantlinier og røde majuskler på gullig grund; sammen-

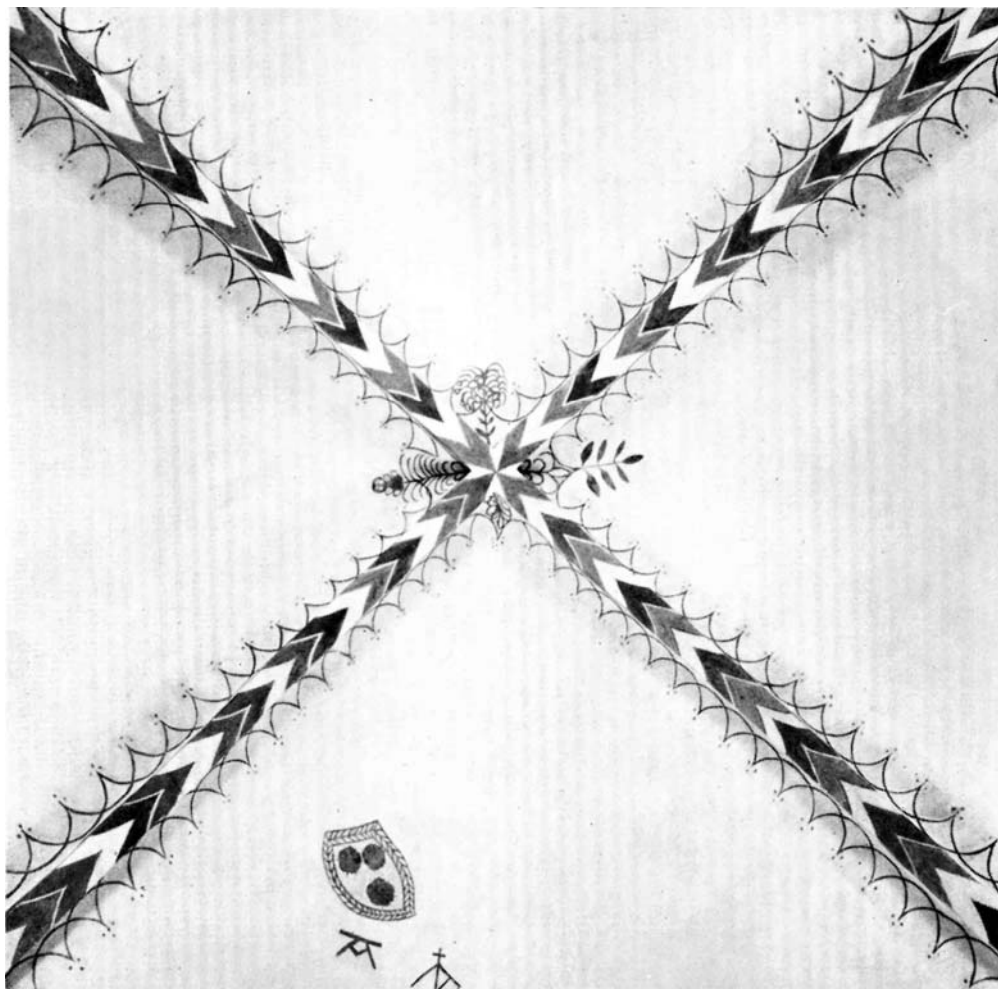
Egmont Lind 1936

Fig. 8. Lisbjerg. Kalkmaleri på den søndre halvdel af korets østvæg, jfr. fig. 9 (p. 1398). — *Mural on the south half of the chancel's east wall.*

Egmont Lind 19:56

Fig. 9. Lisbjerg. Kalkmaleri på den søndre halvdel af korets østvæg (p. 1398). — *Mural on the south half of the chancel's east wall.*

N.E. 1967

Fig. 10. Lisbjerg. Udsnit af korets hvælv med Jens Iversen Langes våben (p. 1399). — *Section of chancel vaulting with Bishop Jens Iversen Lange's coat of arms.*

hængende læses . . . TVM + PR. .TINVSEDVXIT. Under båndet anes et hoved og nogle figurer, der er sammenhørende med den 130 cm høje frise af en række stående personer, som delvis afdækkedes og 1936 atter overkalkedes på begge sider af vinduet. Ialt fremkom på en rødbrun bund inden for en okkerfarvet ramme dele af vistnok fem figurer med lange kjortler, hvoraf personen nærmest syd for vinduet havde glorie; ved sin fodstilling og den hævede hånd var han vendt mod den næste person i rækken (fig. 9). Et pallium på figuren på den modsatte side af vinduet angiver bispeværdigheden. På vinduets ene smig var levn af en bladranke.

Under frisen afdækkedes et område (fig. 8), som rummede forpartiet af en

hest samt et hoved med spidshjælm, der var placeret således, at den skød sig op over feltets øvre, vandrette rammebånd. Den brynjeklædte, skæggede kriger, hvis hjælm havde næsebeskytter og et bånd langs kanten, var fremragende tegnet ligesom hesten.

Dyrets hovedholdning og løftede forben antydede, at billedet tilhørte en kampscene, hvilken formodning understøttes af, at der foran hesten skimtedes fragmenter af et hestehoved, der vendte den modsatte vej. En trekantet hue med et firkløverform et mærke, der kunne iagttages højere oppe, tilhørte måske en rytter på denne hest.

O. 1450—75. I *korhvælv* (fig. 10) findes på ribberne et sparremønster i skiftevis mønje og blåsort, ensartet på alle ribbernes øvre halvdel, men vekslende mellem farverne på den nedre. Ribberne ledsages af krydsende rundbuer med prikker udført i rødt ligesom hvælvtoppens fire enkle blad- eller blomsterornamenter. I sydkappen er med rødt malet Århusbispen Jens Iversen Langes våben, der har en dobbelt tovtstav som ramme og herunder to bomærker, antagelig malerens (malernes), hvis mærker ses i tilknytning til lignende udsmykninger i Søften (V. Lisbjerg hrd.) fra 1463 og Tilst (Hasle hrd.) m.fl. I østkappen af skibets næstøstligste hvælvfag afdækkedes tilsvarende våben og bomærker (jfr. fig. 6). Ribberne i skibets midterste hvælvfag havde en nu overkalket dekoration svarende til korets, men med spinklere sparrer.

To *indvielsesors*, det ene sortblåt, det andet med rødtkonturerede blomsterblade, findes i skibet, henholdsvis på østfagets nordvæg og på vestvæggen.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens enkle inventar er i hovedsagen af nyere dato. Et af de bedst bevarede »gyldne altre« stod i kirken indtil 1867, da det blev afgivet til Nationalmuseet. Blandt de mindre genstande kan fremhæves dåbsfadet af malm fra 1594, der antagelig er udført som pynte- og mindefad for rigsråden Claus Bille til det sjællandske Allinde.

Alterbord, 1867²⁰, af glat fyrretræ. Det oprindelige *†alterbord*, der stod op ad østvæggen, blev nedbrudt 1867. I synsprotokollen karakteriseres det som usædvanlig højt, sat af ikke ret store eller tykke, »kun lidt over 1 quarter, men over 1 alen lange og næsten ligeså brede kalksten af en porøs, ligesom rustfarvet og sortplettet art«, der også udgør byggematerialet i den oprindelige kirke; heri var blandet runde kampesten. Bordet var antagelig senere forhøjet med et par skifter munkesten. Midt i det oprindelige bord fandtes en *†helgen-grav*, et firkantet rum, $\frac{1}{2}$ alen bredt og højt, men noget dybere mod altrets bagside og dybest inde fyldt med runde kampesten; ubetydelige rester af kul sporedes. Under gravens nederste bundsten fandtes et lille, firkantet rum, med

en lille *†blyæske*. Den var $1\frac{1}{2}$ tomme i kvadrat og knap 1 tomme høj og var dannet af en tynd blyplade, udskåret i korsform og herefter sammenbøjet, således at den ombøjede »korsstamme« udgjorde låget. I æsken lå »en knokkel, vistnok en ryghvirvel«. Æsken indleveredes til »Oldkammeret« i Århus, men er siden forsvundet³⁵. Materialet fra det nedbrudte alterbord blev fyldt i korbegravelsen (p. 1422).

Alterklædet er nyere, af rødt fløjel med guldgalloneret kant fornedet og midtpå et latinsk kors.

Altartavlen (fig. 22) er et oliemaleri fra 1867 forestillende Kristi opstandelse og udført af Jørgen Roed³⁶, der samme år har malet en replik til Ulse kirke (DK. Præstø p. 561). Samtidig træramme, rimeligvis udført af snedker Olsen³⁷, København, der har leveret tilsvarende rammer til andre af kunstnerens arbejder³⁸. Rammen er forgyldt, fornedet frakturindskrift fra »Eph. 5,14« mellem malede vinranker³⁹. Tavlen er bekostet (for 500 rdl.) af Oldnordisk Museum til gengæld for kirkens »gyldne alter« (jfr. ndf.).

Som alterudsmykning tjente indtil 1867 et såkaldt **gyldent alter* (fig. 11—19), der nævnte år overførtes til Oldnordisk Museum, nu Nationalmuseet (inv. nr. D 287). Altret er sammen med den beslægtede gruppe af gyldne altre og krucifikser indgående behandlet af Poul Nørlund 1926⁴⁰. Mens *altret* dateres til o. 1150(—1200), antages det *krucifiks*, som er placeret under retablets »himmelbue« (jfr. ndf.), for at være et halvt århundrede ældre. Regge dele er rimeligvis udført i et jysk værksted, der antagelig lå i stiftsbyen Århus, og som sandsynligvis også har leveret krucifikserne i Åby (p. 1443) og Tirstrup (Randers amt).

Den 57 cm høje *krucifiksfigur* (fig. 12), der har mistet armene, er skåret i egetræ og beklædt med drevne og ciselerede kobberblikplader⁴¹. Riller i metallet markerer både ansigtets og kroppens skematiske anatomi såvelsom det stiliserede lændeklædes folder. Hele figuren er forgyldt, og en påbrændt brunfernis⁴² fremhæver yderligere som en skygning de rillede markeringer. Den næsten symmetriske figur står med let bøjede ben og samlede fødder (uden nagler) på et lille fodstykke (suppedaneum). Hovedet, der nu er uden krone (en træprop til fæstelse heraf ses midt på issen) hælder lidt fremover og er bøjet en anelse mod højre skulder. Ligesom det noget ældre krucifiks fra Åby giver den stiliserede udførelse figuren et primitivt præg, men hele skikkelsen med den trinde krop og det velproportionerede hoved (9 cm højt) er langt mere harmonisk end Åby-figuren. Ansigtstræk, hår og skæg svarer til Åby-krucifiksets, men en enkelt detalje som kind- og hageskægbræmme er markeret med

Fig. 11. Lisbjerg. Det **gyldne alter*. Opstillingen i Nationalmuseet 1938—79. — *The »Golden Altar«*. As erected in the National Museum 1938—79. L.L. fot. o. 1948.

brunfernis i stedet for ved riller. Andre steder forekommer modelleringen mere udførlig, således f.eks. ved ørerne. Skønt lændeklædet stort set er af samme type som Åby-figures, er både folder og båndløg anderledes og mangler desuden det ornamentale bånd forneden. Korset, der nu måler 108,7 cm i højden, har mistet både tværmarmen og formodentlig en del af øvre korsarm, der er ny-udført, svarende til den nedre. Denne er trapezformet afsluttet og ender under et profillet i en lille fastgørelsestap⁴³. Ligesom figuren er korset beklædt med kobberblikplader og smykket med forgyldte ornamenter i den brune fernis; på de flade kantlister ses krydsende halvcirkler omkring lille halvcirkel og på den nedre afslutning liljeagtige blade samt endnu et halvcirkelmotiv med kors-stillede blade. På fodstykket en spinkel bladranke. Under Kristi fødder er pånittet en ca. 14 cm høj plade med en drevet Matthæusengel. Denne primitive figur, der holder højre hånd oprakt, i venstre en bog, har formodentlig haft tilsvarende evangelistparalleller på de andre korsarme.

Forskellige omstændigheder vedrørende konstruktionen og korsets fastgørelse⁴⁴ synes sammen med dets relativt store størrelse at tyde på, at krucifikset ikke har været beregnet til den nuværende anbringelse. Flere hypoteser om dets oprindelige placering har været fremført: som selvstændig prydelse på et ældre høj alterbord, eller som krucifiks knyttet til et helligkorsalter og anbragt i eller over kirkens korbue. Da krucifikset 1867 blev afgivet til museet, fandtes det på den nuværende plads.

Alterudsmykningen (fig. 11) består af to sammenhørende dele, et *frontale* (alterbordsforside) og et *retabel* (tavle ved alterbordets bagkant), hvorover er rejst en »himmelbue«. Herunder har rimeligvis - ligesom det endnu ses på det yngre alter i Sahl — været anbragt figurer af den korsfæstede (dog mindre end den nuværende), flankeret af Maria og Johannes. Herpå tyder både spor i retabelts øvre kant og indskrifterne på retabelts frise og »himmelbue« (jfr. ndf.).

Frontalet er en rammekonstruktion af egetræ; opdelingen i mindre felter er udført ved udskæring i fyldingsplankerne. Retabelts hovedstykke er opbygget med to vandretliggende, sammendryvlede planker, hvorpå buen er fæstnet⁴⁵. Træet er beklædt med pånittede, tynde kobberplader med figurer og ornamenter i drevet og ciseleret arbejde. Frontalets midtfigur er dog støbt. Alt er smykket med forgyldning og en påbrændt brunfernis, der dels danner baggrund for figurer, ornamenter og indskrifter, dels (ligesom på krucifikset) fremhæver detaljerne. Mens det opdrevne arbejde er brugt til den væsentlige del af udsmykningen, har den pålagte fladedekoration med forgyldning og brunfernis i hovedsagen fundet anvendelse på ramme- og listeværk. De mange bjergkrystaller⁴⁶ (markeret med ▼ på fig. 13), der på et underlag af farvet pergament eller stof har funklet fra listesammenstød og det centrale portalfelt m.m., er forlængst forsvundne.

Fig. 12. Lisbjerg. *Krucifikset under det »gyldne alters« himmelbue (p. 1400).
the »Golden Altar's« vault of heaven.

L.L. 1979
The crucifix beneath

FRONTALE (F)

1. *Maria tronende* med æble, på skødet Jesusbar-net, velsignende og med bog hvorpå »A il«.
2. *Jerusalems stad*: »Civitas hiervsal(em)«. Tre salige vender sig tilbedende opad.
- 3-6. Scener fra *Marias historie*: 3. Marias bebudelse: »Maria Gabrihel«. 4. Jesus-barnet sendes ved bebudelsen som en sjæl ved en engel til Maria(?). 5. Kristus modtager Marias sjæl; ved gravens sider to engle. 6. Marias sjæl bæres til himlen. 7-8. *Keruber*, hver med tre vingepar, det forreste med øjne. Begge på hjul og under trekloverbue. 9-14. Seks *profeter*:
9. Moses: »Moyses«, skæglos. 10. Jonas: »Jonas«, navnet i bog. 11. Elisa: »Helisev[s]«. 12. Josva: »Iosve«. 13-14. *Profetlignende personer*, uden navne. 15-26. *Kvindefigurer*, 10(?) dyder og to helgeninder:
15. Fred: »Pax«, med bog og stav (feltet antagelig ombyttet med nr. 16). 16. Håb: »Spes«, pegende på bog, hvori: »Pax« (feltet antagelig ombyttet med nr. 15). 17. Tro: »Fides«, med kors og bog. 18. Tålmod: »Patientia«, med krukke og bog. 19-20. Unavngivne dyder(?): 19, med kors. 20, siddende. 21. S. Brigida: »S(an)c(t)a Brigida«, med krukke og scepter(?). 22. S. Tekla: »S(an)c(t)a Tecia«(!), med bog. 23. Kærlighed: »K Caritas«, med korsformet gren. 24. Beskedenhed: »Modestia«, med bog. 25-26. Unavngivne dyder(?): 25, med krukke og bog; siddende. 26, med kors og krukke. 27-32. *Store medailloner*: 27. Gudslammet: »Agnvs dei«. 28. To lover der (krydsende) bider hinanden. 29-32. De fire vingede evangelisttegn med skriftbånd: 29. »Iohannes«. 30. »Mathevs« (4 vinger). 31. »Marcv[s]«. 32. »Lvcas«. 33-39. *Små medailloner*: 33-34, 37-38: Fabeldyr og -fugle. 35. Kentauer. 36. Hellig person med bog. 39. Konge med sværd og kvist.
40. Bladranke med hinanden bidende dyrefigurer.
41. Medailloner med fabeldyr og -fugle.
42. Blad- eller rankeornamentik.
- 43-47. *Indskrifter* på rammen, guld på brunfernis: 43-44. To leoninske vers: 43. »Hortor vt intretis reqviev dvm tempvs habetis:« / 44. »Ne foribvs clavis mea vos non avdiat av[ri]s« (»jeg opfordrer eder til at træde ind til hvilen, mens tiden er, for at det ikke skal hænde, når dørene er lukkede, at mit øre ikke hører eder«). 45-46. 45. »Venite benedicti patris mei p(er)cipite regnvm q(vo)d vobis« / 46. »paratvm est ab origine mvndi oicet (2: dicet) dominvs« (»kommer, I min Faders velsignede, og modtager riget, som er eder beredt fra verdens begyndelse, skal Herren sige« (Matth. 25, 34)). 47. ». . . c(?)inis vermis [q]vid habes miservn[t] svperbis. a[s]pice quid fveris cer[ne?] qv(id) . . . « (» . . . erkend hvad du har været og bestem hvad . . . «).

Fladeornamentik i guld på brunfernis:

- A. Ormeslyng. På fodlisten: 24 dyr; højre side: halvdelen af dyrene med ben. Venstre side: alle uden ben.
- B. Rankeslyng med dyre-, fugle- eller menneske figurer.
- C. Dyre-, fugle-, menneskefigurer i medailloner.
- D. Bladranke eller blade.
- E. Kæder, fletværk m.m.

F. Modvendte dvre- eller menneskehoveder bidende over bånd med løkke. ▼ Spor efter fæstnelse af bjergkrystaller.

RETABEL (R)

1. *Kristus tronende* som verdens hersker, velsignende og med bog, hvori: »Ego sv(m) via Veritas & vita« (»jeg er vejen, sandheden og livet« (Johs. 14,6)). Ud for skuldrene: »A Ω«. På trekloverbuen: »Ego svm lvx mvndi dicit d(omi)n(v)s« (»jeg er verdens lys, siger Herren« (Johs. 12,46)). Under fodderne to løvelignende dyr (de onde magter). 2-3. *Medailloner*: Personifikationer af 2, solen, med strålekroner og to fakler. 3, månen, med månesegl på hovedet, en fakkelt i hånden. 4-15. De 12 *apostle*:
- 4, med bog. 5, med pren og åben bog, Matthæus(?). 6, med kors. 7, med bog hvori »SCE«(?). 8, med bog, under trekloverbue. 9, Peter, med tonsur og nøgle, under trekloverbue. 10, Paulus(?), skaldet og med tveskæg, med åben bog. 11, med bog. 12, med åben bog; stående på mønstret tæppe. 13, med bog(?). 14, med aks og bog. 15, med bog(?).
16. *Indskrift*, guld på brunfernis; leoninske vers: »Om(n)ibvs exvtis rex et tva ivssa secvtis. Qve fverit merces d/ic rex qvi cvncta coherces. ante mev(m) vvlvtv(m) cv(m) nil remanebit / invltvm«. (»For dem, oh konge, som har forladt alt og fulgt dine bud, sig konge, du som styrer alt, hvad skal lønnen være? Foran mit åsyn (skal I stå den dag) da intet vil blive ustraffet« (Matth. 19,27-28)).
- 17-18. *Store medailloner*:
17. Abraham i paradiset med Lazarus i skødet.
18. Abrahams ofring af Isak. 19-26. *Små medailloner*:
19. Fugl. 20. Løve. 21. Hellig mand. 22. Jøde med spidshue. 23-24. Kristus fremstilles i tempel: 23. Josef med offerdue. 24. Maria med Jesus-barnet. 25. Hellig mand med kors. 26. Hellig kvinde med barn.
27. Vegetabilsk ormeslyng.
28. Drage.
29. *Indskrift*, guld på brunfernis: »In crvcis hoc signo dantv[r] medicamina ligno: hic sanatvr homo qvi traxit vlvnera pomo + qvalia cernis homo pro te crvciamina porto. Credito nec dv[b]lita mors mea vita tva: absq(ve) noticia creatoris svi om(n)is / homo / pecvs e(st)«. (»I dette korsets tegn gives der lægedom ved træet. Her helbredes mennesket, som hentede sig sår af æblet. Du ser, menneske, hvad for pinsler jeg bærer for dig. Tro og tvivl ikke: Min død er dit liv. Uden kundskab om sin skaber er hvert menneske kun som et umælende kreatur«).
30. *Kristus som verdensdommer*: »D . . . « (Dominus); ved siden: »A Ω«.
- 31-32. *Menneskenes forbedere*:
31. Maria: »S(an)c(t)a Maria«. 32. Johannes: »Ioh(anne)s evvangelist[a]«.
- 33-34. *Lægehelgener*:
33. Kosmas: »S(an)c(t)v[s] Cosmas«. 34. Damianus: »S. Damianvs«. 35-36. Knælende, fremvisende engle.
37. Blade eller bladranke.
38. Fabeldyr, -fugle og blade i medailloner adskilt af bladknipper.

Fladeornamentik i guld på brunfernis: B. Rankeslyng med dyre-, fugle og menneskefigurer. D. Bladranke.

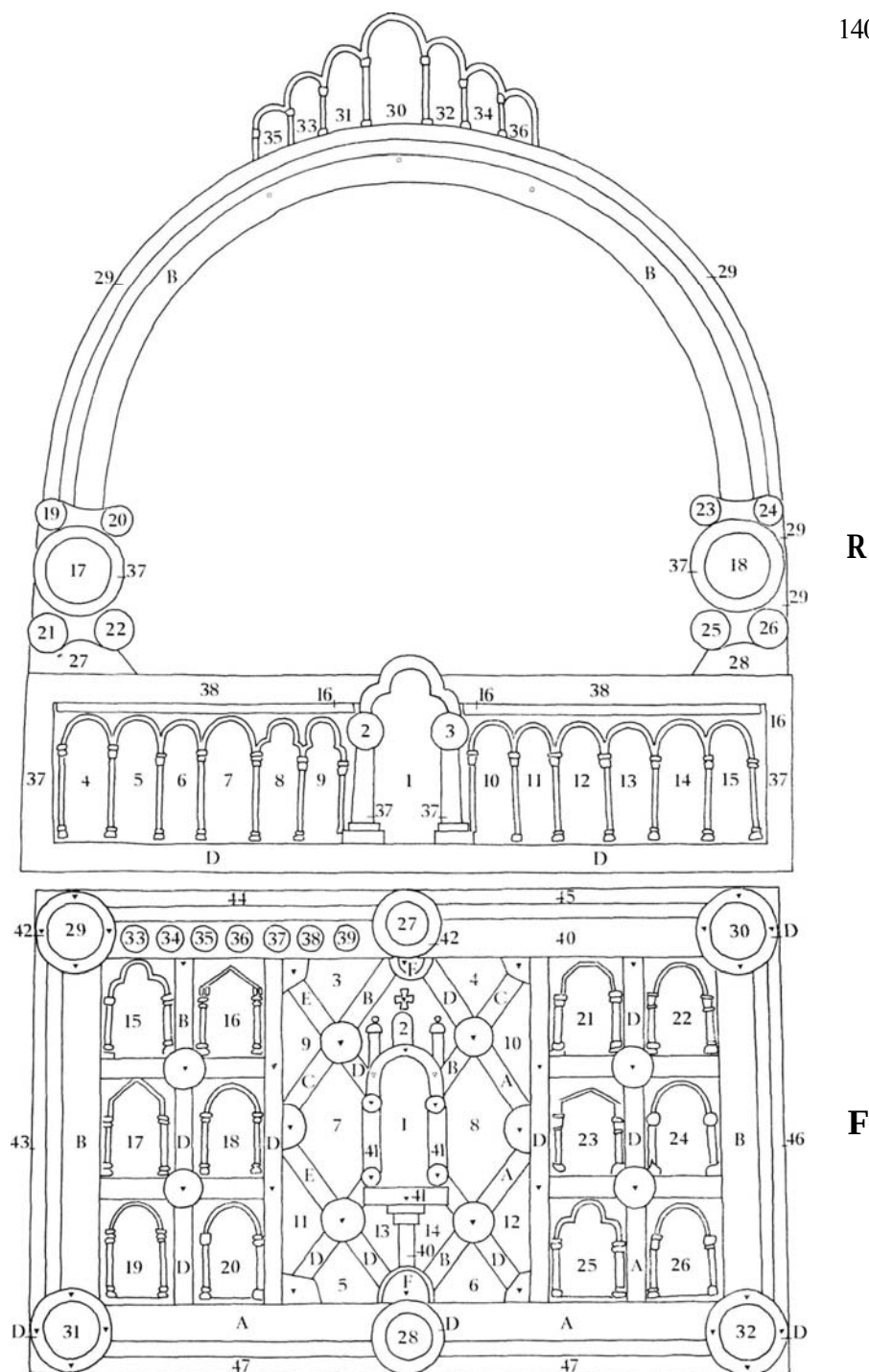

Fig. 13. Lisbjerg. Alter, skitse 1 :15. Placeringen af billedfremstillinger med tilhørende indskrifter. Reliefdrevne, på frontalet: F 1—42, på retabet: R 1—38. — Fladeornamentik udført i guld på brunfernis: A—F. Indskrifter på frontalet: F 43—47, på retabet R 16 og 29. — Positioning of the altar's pictorial decoration and inscriptions. In relief, on the frontal: F 1—42, on the retable: R 1—38. Surface ornamentation executed in gold on brown varnish: A—F. Inscriptions, on the frontal: F 43—47, on the retable: R 16 and 29.

Frontalet, der måler 101 x 158 cm, er som gruppens øvrige altre ved lister opdelt i tre hovedfelter, hvoraf det midterste er bredest. Den treleddede ramme herom består af ornamentfrise, tovvstav samt skriftbort. Seks store medailloner bryder rammens ornamentborter. De spinklere lister, der underdeler frontalet, er i midtfeltet diagonalstillede omkring det centrale portalfelt. Retablets hovedstykke, der er 40 x 160 cm, buen herover 153 cm høj (174 cm til arkaderækkens top), er udformet som en enkelt, ornamenteret ramme, foroven ledsaget af skriftbort, omkring en arkaderække, der flankerer det centrale felt med en Kristusfigur. Denne troner som verdenshersker under en trekløverportal, der gennembryder den øvre ramme. Over hovedstykkets ender danner to store medailloner, hver ledsaget af fire mindre, fundament for en »himmelbue«, hvis treleddede profilering og ornamentering svarer til frontalets ramme. Buen krones af en aftrappet række af rundbuede arkader, hvor verdensdommeren står i den midterste.

Frontale og retabel er smykket med en mængde figurer og ornamenter, hvis placering og tyding⁴⁷ fremgår af fig. 13 og den tilhørende tekst.

Af altrets motivmæssige indhold skal først nævnes Guds moder, Maria, med Jesusbarnet (F 1), der ved sin placering i frontalet (fig. 15) er fremhævet som den centrale person⁴⁸, hvilket understøttes af hovedfeltets fire småscener (F 3—6), der er hentet fra Marias levned. De omgivende profeter (F 9—14), der forudsagde Jesu komme, viser hen til medaillonens med Gudslammet (F 27), symbolet for Kristus. Retablets centrale figur er Kristus, der er vist både som korsfæstet (krucifikset) og som verdenshersker (R 1), omgivet af medailloner med brystbilleder af sol og måne, symboler for verdensaltet⁴⁹ (R 2—3) (fig. 14). Til siden de tolv apostle (R 4—15)⁵⁰, der udbredte hans budskab, således som indskriften (R 16) antyder. I de store medailloner under himmelbuen (R 17—18) ses Abraham, der specielt i scenen med Isaks ofring (R 18) kan betragtes som det gammeltestamentlige forbillede (præfiguration) for Kristi offerdød. Såvel indskrifterne på retablets hovedstykke (R 16) som på himmelbuen (R 29) henviser til Kristus som konge og til korset som tegn på lægedom. På toppen af »himmelbuen« troner Kristus som verdensdommer (R 30), mellem menneskenes forbedere Maria og Johannes (R 31—32). Til siderne herfor ses læge-tvillingbrødrene, Kosmas og Damianus (R 33—34), hvis tilstedeværelse er blevet udlagt som et tegn på, at altret kunne være en offergave i forbindelse med sygdom.

Bemærkes må endvidere, at frontalet præges af en række kvindefigurer, otte (eller ti) dyder (F 15—20, 23—26) samt to helgeninder, den irske S. Brigida⁵¹ og den lilleasiatiske S. Tekla (F 21—22) (fig. 19), begge sjældent forekommende i dansk middelalder. Valget af netop den irske skytshelgeninde S. Brigida, hvis dyrkelse fandt yderligere vækst efter helgenindens translation

L.L.1979

Fig. 14. Lisbjerg. Udsnit af retablet med Kristus som verdenshersker mellem sol og måne og apostlene Peter og Paulus (p. 1406). — *Section of retable with Christ as Ruler of the World between sun and moon and the Apostles Peter and Paul.*

1185, er af F. Beckett med flere blevet tolket som et indicium for altrets datering til efter dette tidspunkt.

Ud over det allerede meddelte vedrørende den anvendte teknik må enkelte særlige træk omtales. Frontalets 26,5 cm høje Mariafigur og den herpå fast-nittede selvstændige figur af Jesusbarnet er som nævnt støbte. Begge er kronede og deres dragtdetaljer ciselerede i metallet, der udelukkende er forgyldt. På brystet bærer Maria en bjergkrystal som smykke; begge figurers øjne har haft indlagt blå glasflusser som pupiller, hvoraf hver nu har en bevaret. Retablets to Kristusfigurer (R 1 og 30) adskiller sig ikke fra de øvrige, drevne figurer, hverken i teknisk henseende eller med hensyn til dragttype og foldekast. De såkaldt bølgende dragtsømme er gennemgående hos dem alle ligesom udformningen af dragtens nederste del, der fra knæene folder sig vifteformet ud.

Overalt, hvor figurer og ornamentik har efterladt et tomrum, har den for værkstedet karakteristiske, ottebladede roset (jfr. fig. 15) fundet plads, enten drevet eller forgyldt på bruneret bund. Den vekslende »staffagearkitektur«, der indrammer figurerne, har med sine småårne og søjlernes dyrehoved- eller

bladkapitæler nøje sammenhæng med vesteuropæisk miniaturekunst. Også de pragtfulde fabeldyr, løver, griffe, drager og kentaureer både i det drevne og det »malede« arbejde har hjemmel sammesteds, omend oprindelig hentet fra den orientalske motivverden. Dog synes de lisbjergske dyr at udskille sig ved deres voldsomme og »lidenskabelige« bevægelser⁵².

Som påvist af Poul Nørlund bærer altret præg af påvirkninger fra forskellige landes og tiders stil⁵³, hvoraf engelske og især irske elementer gør sig gældende, specielt i ornamentikken. Enkelte lister (F A) er smykket med dyreslyng (fig. 18) af en sådan karakter, at man har sammenlignet det med den såkaldte Urnes-stil, der må betragtes i nøje sammenhæng med irsk kunst. Andre, i dateringsmæssig henseende yngre, detaljer vidner om kontinental, vesteuropæisk kunst og er af flere forskere lagt til grund for en datering hen-imod 1100'ernes slutning⁵⁴.

Begrundelsen for at værkstedet tænkes placeret i Jylland og her nærmere lokaliseret til bispestaden Århus, er hentet dels fra den specielle behandling af de europæiske stilkomponenter, dels i de omtalte arbejders koncentration omkring byen, samt i valg og udformning af indskrifter (F 43—47, R 16, 29). Disse lange, latinske, undertiden versificerede⁵⁵ indskrifter, udført med romanske, såkaldte stungne majuskler⁵⁶ (jfr. fig. 16—19), har et teologisk indhold, der synes at have krævet højt kvalificeret gejstlig medvirken.

Uafklarede spørgsmål er imidlertid fortsat, hvem ophavsmanden til altret har været, og om altret er bestilt til Lisbjerg kirke. Kirkens patronatsforhold ligesom dens hele udseende og oprindelige udstyr med kalkmalerier (jfr. p. 1387) kunne understøtte teorien om, at det gyldne alter var hjemmehørende her. Visse omstændigheder kan måske tale for en anden antagelse. Teoriene har vekslet om, hvorvidt det var stormænd eller sognefolk, der var ophav til (landsby)kirkerne og deres udstyr med bl.a. kalkmalerier og altre. Domkirken i Århus er af F. Beckett foreslået som Lisbjerg-altrets oprindelige hjemsted, hvilket sammenholdt med altrets sandsynlige alder vil sige den oprindelige S. Nicolai domkirke, den senere Vor Frue kirke (p. 1003f.). Poul Nørlund tilslutter sig denne antagelse og føjer hertil en oplysning fra 1626 i Sofie Brahes slægtebog⁵⁷, om at Århusbispen, Jens Iversen Langes (1449—82) våben fandtes på Lisbjerg kirkes tavle, »såvel som flere steder der hos« (rimeligvis kalkmalede på muren, jfr. Åby, p. 1436). Århusbispen kunne da have stået for overflytningen af det gyldne alter til sin egen kirke i Lisbjerg (jfr. p. 1388).

Nye, arkivalske oplysninger synes imidlertid at pege på en mulig senere overflytning. Lisbjerg kirkes oprindelige alterbord blev nedrevet 4. oktober 1867. Den daværende sognepræst, H. C. Bloch, har givet en nøje beskrivelse²⁰ af alterbordets konstruktion (p. 1399), hvoraf bl.a. fremgår, at alterbordet havde »en sildigere tilsætning«, dvs. en sekundær påmuring, der gjorde alterbordet

L.L.1979

Fig. 15. Lisbjerg. Udsnit af frontalet med den tronende Maria og Jesusbarnet. På de cirkulære metalplader på bue og i rammesammenstød ses spor efter forsvundne bjergkrystaller (p. 1406). —
Section of the frontal with the Virgin Enthroned and the Child. On the circular metal plates on the arch and at the corners of the frame can be seen traces of rock crystals which have now disappeared.

L.L. 1979

Fig. 16—18. Lisbjerg. Detaljer fra altret. 16. Udsnit af retablets buefrise. 17. Udsnit af frontalets frise. 18. Udsnit af frontalets fodpanel (p. 1408). — *Details from the altar. 16. Section of retable's upper panel. 17. Section of frontal's upper panel. 18. Section of frontal's base panel.*

særlig højt. Bag det nedtagne alter, der stod op ad østvæggen, sås spor af et tilmuret vindue (jfr. p. 1391), og i kalken, »hvormed denne tilmurede vinduesfordybning var beklædt«, fandtes nogle indskrifter »indridsede da kalken var blød med et spidst instrument«, uordentligt mellem hinanden (med versaler):

»Simbolvm	Petri	Petri	Ser.	.	n(us)	Ioannes	Anno«.
Iesv est		H: Iesv	Severin			88	

N. M. lot.

Fig. 19. Lisbjerg. Udsnit af frontalets ovre hjørne. I de rektangulære felter dyderne S. Brigida og S. Tekla (p. 1406). — Section of the frontal top corners. In the panels the paragons St. Bridget and St. Tecla.

Sognepræsten formodede, at det forsvundne tal foran »88« var 15, altså årstallet 1588, hvilket stemte med den antagelse, at tavlen skulle være skænket kirken »for ca. 300 år siden« af en biskop i Århus, og at vinduet da skulle være tilmuret. Den i synsprotokollen kopierede indskrift og (års)tal synes at berettige til den formodning, at altret var opstillet på det nævnte tidspunkt; da var Niels Gammel sognepræst i Lisbjerg, og Århusbispens var Laurids Bertelsen, død januar 1588, eller efterfølgeren, hans svigersøn Peder Winstrup. Altret må da være flyttet hertil andetsteds fra, måske fra Århus' ældste domkirke.

Det gyldne alter er beskrevet på stedet af Søren Abildgaard 1770⁵⁸, af N. L. Høyen 1830⁵⁹ og af J. J. A. Worsaae o. 1852⁶⁰. Ved embedet mente man 1831 og 1838, at »stykket fra den fjerne oldtid« behøvede at »afpudses«⁶¹. Ifølge stiftsprovst Dahlerups kommentarer 1846⁶¹ var man opmærksom på dets sjældenhed og ønskeligheden af at få det restaureret. Året efter gav stiftsprovsten til Oldsagskommissionen indberetning⁶² om tilstedeværelsen af »det

N.E.1967

Fig. 20—21. Lisbjerg. 20. Alterstage skænket 1705 (p. 1413). 21. Alterkalk skænket 1661 (p. 1412). — *Altar candlestick donated 1705. Altar chalice donated 1661.*

mærkværdige stykke», som sogneboerne ikke satte pris på, og som de var villige til at afhænde, hvis de i stedet fik en altertavle »efter den nyere tids smag« (jfr. p. 1400). I henhold til den nye kirkelov af 1862 udsatte sognemændene altret til restaurering og flytning fra dets plads ved østvæggen, hvilket 1867 resulterede i altrets overførsel til Oldnordisk Museum⁶³. Den nødvendige restaurering, der bl.a. medførte en tilsætning af tværrarmen på det store krucifiks under »himmelbuen«, er antagelig fulgt ret kort efter⁶⁴.

Altersølv. Kalk (fig. 21), skænket 1661, men bestående af dele fra forskellig tid. Ældst, rimeligvis fra o. 1600, er den sekstungede fod med et usædvanlig, spidst tandsnitmønster på standkanten; på den ret flade fod ses den graverede giverudsmykning, øverst versalene »C W« og »I D« over årstallet »16— 61«, for ægteparret Christian Urne og Ide Daa til Lyngbygård, hvis hjelmede våbner ses nedenunder. På det sekssidede skaft en knop antagelig fra 1661,

N.E. 1967

Fig. 22. Lisbjerg. Altartavle 1867, med maleri af Jørgen Roed (p. 1400). – Altarpiece 1867, with painting by Jørgen Roed.

med seks brede tunger på over- og undersiden og med kraftigt fremspringende rudebøsser, hvorpå graverede versaler »IHESVS«. Stort, let udadsvejet bæger rimeligvis fra tiden omkring 1841, da kalken forekom for lille, og den ønskedes enten omstøbt eller afløst af en anden⁶⁵. Langs mundingsranden en spinkel bølgeranke mellem dobbeltlinier udført i trambulérstik. Under foden indprykket skriveskrift: »Repareret 1841 (el. —44) af Carl Hansen« (Bøje p. 199 og Tillæg p. 47). Den 19,3 cm høje kalk forgyldtes 1867²⁰, bægert har en ret ny forgyldning. *Disk*, antagelig fra 1661, 13,1 cm i tv.m.; ret flad, på kanten graveret georgskors indskrevet i cirkel samt i midten en cirkel med frakturskrevet Jesumonogram. *Oblatæske* fra o. 1862²⁰ og *alterkande* fra 1844⁶¹, af porcelæn fra Bing & Grøndahl, sorte, med guldkanter og kors. *Berettelsessæt* for »Skejby-Lisbjerg 1962«.

Alterstager (fig. 20), skænket 1705. De 48 cm høje stager har på den kraf-

tige fods fladtrykte midtled en graveret versalindskrift: »Anno 1705 gaf deel-fogden Peder lensen Bvnde vdi Lvsbrg til / Liisberg⁶⁶ kiercke for hans og hans hvstrves begravelse 2de livse / stager« (jfr. †begravelse i kor). Jernlysepig. Syvarmet *lysestage*, nyere.

Messehagel, 1951, som forgænger, fra sidste århundrede²⁰, af rødt fløjls med guldgalonerede kanter og rygkors. I skab i vest.

Alterskranke, rimeligvis fra altertavlens opstilling 1867, halvcirkelformet, bestående af spinkle søjler med fantasikapitæler og -baser; brunbejdset og ferniseret.

Døbefont (fig. 23), romansk, af ret grovkornet granit, kummens let rødlig, fodens blålig. Fodpladen har skarprykkede hjørneblade, der slutter om et kraftigt rundled⁶⁷. Stor, lidt skævt hugget, glat kumme, 75 cm i tv. og ca. 32 cm dyb⁶⁸. I skibets nordøsthjørne.

Dåbsfade. 1) (Fig. 25—26). Pynte- og mindefad fra 1594 for den danske og norske rigsråd Claus Steensen Bille til Allinde samt Lyngsgård, Håbelev og Vandås i Skåne, død 1558⁶⁹. Det fornemme, svære malmfad, 58—58,5 cm i tv. og 7 cm dybt, har på den 3,5 cm brede rand en velstøbt indskrift, fortsat i en bort omkring den let hvælvede bunds heraldiske udsmykning. Indskriften, med versaler, står på trambulærstykket baggrund, i bundborten mellem perle-stave, yderst ledsaget af rundbuer: »Erlige oc welbivrdige mand och strenge rider her Clavs Hylde til Livngs gord slotz here paa Bahws / Norgis rigis hoffmester. Ergvd met os hov (fejl for hvo) kand thawere imod os. 1594.« Bundens courtoisimæssigt anbragte våbner for Claus Bille og hans hustru Lisbet Ulfstand (død 1540) har spinkelt akantusblad-hjelmblø, og denne plante danner dels et ornament over våbnerne, dels den flagrende afslutning på det kæmpende halvfurpar nedenunder (fig. 26). En »Bjergtrold og Jomfru«⁷⁰, dvs. en nøgen mand og kvinde med hovedbeklædninger af adeligt tilsnit, kæmper med køller, han tillige med skjold. På kantens indvendige hulning lige under indskriftens begyndelse er graveret versalerne »M B«, enten signatur for fadets mester, klokkestøberen Mathias Beninck, eller for fadets bestiller, Maren Bille, datter af omtalte ægtepar og gift med Laurids Skram til Hastrup. Gennem hendes datterdatter, Marie Below (jfr. historik og †gravkapel), kan fadet være nået til Lisbjerg kirke.

2) Muligvis fra 1860'erne²⁰, af tin, glat, med smal, opadskrånende rand; 33,5 cm i tv. Anbragt oven på fad nr. 1.

Dåbskande, antagelig fra 1880²⁰, af tin, af type som Københavnerkandestøberen C. M. Svanbergs (jfr. DK. Frb. amt p. 2689).

Prædikestol med opgang og himmel, 1871²⁰, rimeligvis efter tegning af V. Th. Walther. Femsidet, i nyromansk stil med rundbuede, søjlebårne arkader og firkløverfrise. Gråmalet, med blå bund i arkaderne og brunrødt på lister og

N.E.1967

H.J.1966

Fig. 23—24. Lisbjerg. 23. Romansk døbefont (p. 1414). 24. Romansk gravsten, genanvendt 1782 (p. 1417). — 23. *Romanesque Baptismal font.* 24. *Romanesque tombstone, reused 1782.*

friser. Repareret og malet 1906—07²⁰. †*Prædikestol* af ukendt alder, i synsprotokollen fra 1860'erne karakteriseret som »ganske simpel, af træ«, blåmalet og hvilende på en blå underbygning, »som ikke er meget høj«. Ingen himmel. Blev af synet 1808 anset for liden og uanselig og ønskedes fra 1843 udvidet⁶¹.

Stolestader, o. 1936, glatte, med lille bladvolut ved overgangen til den øvre profilliste. Gråmalede, med gyldne blade. *Bænke* i våbenhuset, fra 1879²⁰. †*Stolestader* omtales ved et syn 1700 som brøstfældige²¹. 1848 forsynede snedkeren »fruentimmerstolene«, der hidtil havde været uden ryglæn, med nye, lukkede bagstykker samt døre⁶¹. I 1860'erne optegnes stadernes antal til 14 ved mandfolkesiden, 18 ved fruentimmersiden, foruden to ved siderne af kordøren, alle lukkede og med rygstød. En af dem bar årstallet 1739. De erstattedes 1871 af nye, antagelig tegnet af V. Th. Walther²⁰.

Præstestol, anskaffet 1966. †*Præstestol*, med årstallet 1734, stod i 1860'erne ved siden af altret²⁰. †*Degnestol*, der på samme tid stod neden for knæfaldet til hindring for altergangen, var allerede 1848 foreslået anbragt ved siden af altret⁶¹.

†»Tavlepungen«, der 1848 var af papir, ønskedes da erstattet af passende tøj⁶¹.

†Dørfløj af eg, måske fra 1595 eller 1596, kasseret 1847 som indgangsdør til kirken, fordi den »formedelst Ælde havde et anstødeligt Udseende«⁷¹. Til døren hørte en †nøgle af usædvanlig størrelse og »efter sognepræstens sigende« mærket med årstallet 1595 eller 1596. Om døren beretter et *sagn*, refereret 1847⁷², at den først havde været anbragt for indgangen til en røverkule i Lisbjerg skov, hvorefter den kom til Lisbjerg kirke.

Pulpitur i vest, antagelig samtidig med orglet, fra 1914. †*Pulpitur*, i skibets vestligste fag, blev i 1860'erne beskrevet som meget råt forarbejdet, umalet tømmerværk af egetræ, med dør for kirkens midtergang ind til kapellet og en trætrappe op til stolene ovenpå. Fjernet 1854 efter ansøgning²⁰.

Orgel, bygget 1914 af A. C. Zachariasen, Orgelfabriken Aarhus, en »Gave fra Peder Poulsen og Hustru Ane Marie, født Pedersen, 1914«⁷³. Fem stemmer, et manual, svelle. Pneumatisk keglevindlade. Den tretårnede facade har tunget gavl hvorover kors. Et nyt orgel med 12 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Carsten Lund, Birkerød, ventes opstillet 1980.

Salmemummertavler, 1962; de foregående fra 1867ff.²⁰.

†*Mindetavle*, antagelig fra o. 1550—75, over herregården Hastrups (Vejle amt) ejere⁷⁴, der da havde patronatsretten til Lisbjerg kirke. Den store egetavle på korets nordvæg bar ifølge Søren Abildgaards oplysninger 1770⁵⁸ en indskrift, som indirekte gengives i hans dagbog: »Her findes hvor mange af erlig oc wel-byrdig mand *Lauritz Skram til Hastrup* hans forældre, som haver befilt [befelet] oc boet paa Hastrup, siden den kom først i hans forældres heffd oc were [*2*: hævd og væрге], oc hues deris eget og deris hustruers Naffn oc Waaben.

[Våbner for Gyrstinge og Lunge]⁷⁵. Her Morten lensen af Kra[g]erup, hans hustru F [fru] Elsebe Her [01u]ff Lungis datter. Kiøfte Hastrup g: [gård] oe mer gods [af] en Bisp i Rib[e], hide [hed] bisp Christen, 1420 (eller 1470)⁷⁶. Kiofte hand Korsegaard [Korsøgård, Viborg amt] med mere Gods der til.

[Våbner for Gyrstinge og Munk]. Folmer Oluffsens var aldrig gift.

Hans Fader var Oluf Mortensen.

[Våbner for Skram (Fasti) og Gyrstinge]. Peder Skram fik Gaard og gods med sin Hustrue Anne Olufsdatter, som var Folmer Olufsens Sister.

[Våben for Skram]. Erick Skram fik det efter sin Moder Ane Olufsdatter. Hans Hustrue var Frue Maren Lauritzdatter, som var en Løvenbalk.

Jacob Skram Erickson døde ugift.

Lauritz Skram arvede Hastrup efter sin Broder Jacob Skram, hans Husfrue var Frue Maren Bild Hr. Claus Bildis.

[Våben for Below]. Henrich Below aff Spøtterup, hand arvede Hastrup Gaard og Gods med sin Husfrue F. Elsebet eller Elisabet Skram, som var Lauritz Skrams Datter.

Jørgen Below aff Hastrup arvede gaard og Gods efter hans Fader Henric Belov, hans Hustru heder F. Christens[e] Fasti, Palle Fastis D: [datter] aff Smedtrop eller Linedrop [Mindstrup, Vejle amt] hendes vaaben er ligesom foran tegnede Skram(m)ers«.

Tavlens indledningsord synes at tyde på, at indskriften er påbegyndt på

N. E.1967

H.J.1966

Fig. 25—26. Lisbjerg. 25. Dåbsfad af malm, 1594. 26. Detalje fra bundfeltet (p. 1414). — Bronze baptismal dish, 1594. Detail of base.

Laurits Skrams tid, efter at han 1557 havde ægtet Maren Bille, men fortsat af efterfølgerne og afbrudt ved Jørgen Belows død 1628 og gårdens salg fra slægten 1651. 1844 fjernedes tavlen fra korvæggen, da man mente, at den var »til vanzir« og indskriften aldeles ulæselig⁶¹.

To ens lysekroner, »Anno 1918 skænket til Lisbjerg Kirke af Anna Sommer, Lisbjerg«; i skibet.

Kirkeskib, o. 1887, orlogsfregatten »Immanuel«, med 2 x 14 kanoner; sortmalet skrog med brungule profiler og gyldne bogstaver. Bygget og skænket af skomager J. S. Petersen, Lisbjerg. Ophængt i skibet ca. 1894⁷⁷.

Klokke, »1853 omstøbt hos C. Christensen i Aarhus«; om halsen bort af perlestav hvorunder krydsende rundbuer på koniske »konsoller«. 72 cm i tv. Tidligere omstøbt 1837 efter at være revnet⁷⁸. To *flækker* blev afgivet ved klokkeafleveringen 1528/29, den ene vejede »med al jernfang« 2½ skippund og 5 lispund, den anden 1 skippund og 1 lispund⁷⁹.

Gammel klokkestol, af eg, stærkt omsat og delvis fornyet. Taphuller i de to vandrette ankerbjælker viser, at stolen oprindelig har været beregnet til to klokker.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 24). Romansk, af grovkornet granit, trapezformet, 172 X 65—50 cm, med affasede kanter, der rager lidt op over fladens reliefudmykning: et processionskors, hvis stang har kugle i begge ender, bærende et hammerkors; i vinklerne kluntede palmetblade. Korsstangens flankerende bølge-

ranker med de fligede blade samt den nedenunder stående løve med bagudvendt hoved og kraftig akantusblad-haledusk har en udformning, der genfindes på flere af omegnens døbefonte (Mackeprang: Døbefonte p. 254). Udsmykningen svarer i øvrigt til flere østjyske stens, muligvis fra samme værksted (jfr. Århus domkirke nr. 2, p. 754, Lyngby (Hasle hrd.), Hansted (Vor hrd.) og Harlev (Framlev hrd.). Flere har øverst et fuglepar, hvor Lisbjerg-stenens dekoration er afhugget for at give plads til en sekundær indhugning: »MS DB / D 1782«. Ifølge synsprotokollen var stenen (antagelig o. 1867) blevet købt af professor Worsaae for at sikre dens bevaring. Den lå da tæt ved våbenhusets sydøsthjørne, men er nu indmuret i våbenhusets sydmur.

2) O. 1592. Michel lensen i Terpegaard, død 15[□] og »høstru«, Kierstin Søfrendatter, død 15[□], og »bege dieris søn lens M.«, død 1. aug. 1592. Blågrå, finkornet granit, 211 X 125 cm, med indhuggede versaler på tværs af stenen. Ved den gamle kirkegårds nordvesthjørne.

3) 1625—50. Figursten over anonymt ægtepar, med sekundær behugning og senere indskrift fra o. 1819. Lysgrå kalksten, 235 x 147 cm, knækket i to stykker. Den store stens reliefudsmykning svarer i hovedsagen til stenene nr. 2 og 3 på S. Olai kirkegård (p. 1340). Inden for en glat ramme med hulled og (rester af) tungebort ind mod billedfeltet står ægteparret under en dobbeltarkade støttet af volutkonsoller og midtpå af englehoved. I de øvre hjørnecirkler evangelisterne Matthæus og Marcus med deres tegn, de nedre, med Lukas og Johannes, er indfattet af det rektangulære fodfelts kartoucheramme. Parret står let vendt mod hinanden med hænderne i de vanlige stillinger, hendes samlede foran brystet, hans foldede foran livet. Personernes traditionelt udformede hoveder og dragter er ændret og »moderniseret« ved en senere anvendelse af stenen. Kvindens kjole har fået spids halsudskæring, hendes sko en anden afslutning. Manden er nu glatraget, med paryk og kravetøj med halsbind i stedet for pibekraven. Under kappen er hans korte trøje ved tynde streg-behugninger ændret til en knælang jakke med lommer, der går hen over de oprindelige knæbukser; skoene har fået spænder, hæle og lige afsluttede snuder.

Fodfeltets oprindelige indskrift har omkring 1819 måttet vige for en fordybet versalindskrift over Sørn Knudsen, f. i Koldkiergaard, som boede og døde i Nye mølle 1819, 75 år gl., og hans hustru Marn Sørnsdatter, f. i Nyemøl, død der 1814 »i hindes alder 70 aar« efter 50 års og 3 mdr.s kærligt ægteskab. Stenen lå tidligere foran indgangen til våbenhuset, 1971 opstillet ved dettes østvæg.

4) (Fig. 27). 1625—50, med sekundær indskrift fra o. 1829. Rødlig kalksten, 182 x 120 cm, med let afrundede hjørner. Ved sin reliefudsmykning slutter stenen sig til en gruppe, især repræsenteret i domkirken og udført efter et forlæg af G. Sadeler (jfr. nr. 28, p. 778 m.fl.), men her i en yderligere forenklet og lidt forgrovet udførelse. Opstandelsesrelieffet kronet af Gudfader i skyer

N.E.1967

Fig. 27. Lisbjerg. Gravsten nr. 4, fra o. 1625—50 (p. 1418). — Tombstone no. 4, from c. 1625—50.

under en halvcirkel med en strålesol som midtpunkt; de flankerende figurer, to krigere og de tre jomfruer, står under halvcirkelslag på et kvadreret flisegulv. Både skriftfeltets bladbøjle og hjørnerelieffer er skematisk udført. Opstillingen forneden af (de nu udslidte) bomærkeskjolde og kranier over knogle på hver side af et timeglas svarer til domkirkens nr. 61 (p. 802) og til en sten fra Samsø, nu i Den gamle By⁸⁰. I stenens øvre hjørner ses portrætmedailloner af de oprindelige ejere (fig. 29), en mand med halvlångt hår og kappebræmme og en kvinde med mønstret hue og pibet krave.

Den oprindelige indskrift er udslebet for at give plads til en fordybet indskrift over »Madame Ane Maria Kaae«, f. i Wiborg 1751, boede i Graae mølle, hvor hun døde 1829. På kirkegården, nordvest for tårnet, på et familiegravsted⁸¹, hvor også ægtemandens sten, nr. 5, ligger. Gravstedet (fig. 30) hegnes af otte granitborner, hver på lille retkantplint og smykket med vandrette pro-filbånd, foroven forsynet med hjerteformede jernbøjler med ringe, hvortil de forbindende jernstænger er fæstnet. Begge gravsten hviler på småborner svarende til de omgivende.

H.J. 1967

Fig. 28. Lisbjerg. Detalje af gravsten nr. 5, fra o. 1725 -50 (p. 1420). - *Detail of tombstone no. 5, from c. 1725—50.*

5) 1725—50, med sekundær indskrift o. 1834. Stor, hvidgrå kalksten, 198,5 x 135 cm, med fordybet kursiv i de oprindelige indskrifter (skriftsteder og evangelistnavne). Stenens udsmykning er udført efter samme forlæg og muligvis af samme værksted som bl. a. sten nr. 7 på S. Olufs kirkegård (p. 1342), med op-standelsesrelief foroven (fig. 28), klokkeblomstguirlande om det ovale midtfelt og storblomster i udsparede felter. Nederste felt rummer forkrænkkeligheds-symbolerne vinget timeglas og kranium over korslagte knogler ligesom flere af gruppens øvrige sten, og har desuden ovale hjørnefelter med evangelister overensstemmende med stenen i Sdr.-Årslev (Hasle hrd.).

Midtovalens sekundære indskrift med fordybet kursiv er over Michel Olesen Kaae, ejeren af Graae mølle, der hviler ved siden af sin hustru (jfr. nr. 4). Han var født i Blegind 1763, død 24. juli 1834. »Retsindig var hans Vandel, Virksomhed og Sparsomhed hans Lyst. Som Oplysningens og den Fattiges Ven Vil hans Minde hos vordende Slægter Erkjendligen bevarer«. På det indhegnede familiegravsted (fig. 30) (jfr. nr. 4).

Gravfliser af lysgrå, gotlandsk kalksten, henholdsvis 49 x 47 cm og 47 x 47 cm, hvis indskrifter står med fordybede versaler, ligger som trinsten til våbenhuset: 1) O. 1713. Knud Rasmusøn, d. 1713, ? uger og 6 dage gl. Nederst antagelig forældrenes skønskrifts-initialer: »R. K. S. B. ?. D.« (Rasmus Knudsen og S. .. B..sdatter). 2) O. 1717. Peder Rasmusøn, d. 1717, ?4 (14?) år og 9 mdr. gl. Nederste parti udslidt. 3) På et tilsvarende brudstykke, nu 47,5 x 34 cm, læses af den nedslidte indskrift dødsåret 17. ..

† *Gravkapel* i skibets vestligste fag, indrettet af patronatsejeren Marie Below.

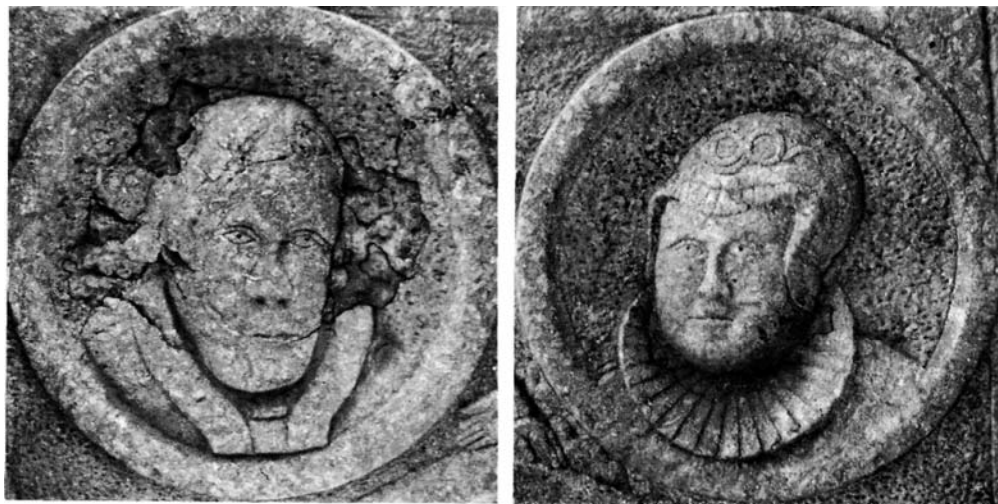

Fig. 29. Lisbjerg. Portrætmedailloner fra gravsten nr. 4, fra o. 1625—50 (p. 1419). *Portrait medallions from no. 4, from c. 1625—50.*

V. M. 1966

Kort før sin død 1651 lod hun hertil henføre sin ægtefælles, Christian Holcks, og to sønners legemer⁸² samt »flere hendes børns bene, udi adskillige kister«, der hensattes »nederst i kirken over jorden« på et sted, der var »beredt« dertil⁸³ (jfr. ndf.)⁸⁴. 1853 fik man tilladelse til at fjerne et »skæmmende og pladskrævende træværk«⁸⁵ og det herover anbragte $\dagger$ pulpitur, hvilket skete året efter. De under pulpituret stående 15 $\dagger$ kister blev nedgravet på kirkegården i to store grave, 11 tæt ved indgangsporten⁸⁶, fire nær syddiget i det sydøstre hjørne²⁰.

Kirkens synsprotokol fra 1860'erne har en summarisk beskrivelse af $\dagger$ kisterne og deres udstyr. Ingen af dem bar gravskrifter, enkelte derimod våbenskjolde. Nogle af dem, formentlig de ældste, var af eg, meget store, særdeles brede og høje, rektangulære, med lodrette sider dannet af tykke planker, låget af een eneste meget bred og tyk planke, indvendig flad, men afrundet ovenpå og af lighed med de gammeldags kister, som almuen brugte til at gemme tøj i. Enkelte havde seks-otte store bærehanke af jern; en af de store kister⁸⁷ havde haft læderbetræk. Fem af kisterne var små, antagelig Marie Belows børns. Fra nyere tid stammede vistnok tre-fire kister, trapezformede i grundplan og højere ved hoved- end ved fodenden, med skrå sider og skråt tildannede låg; de var betrukket med klæde eller fløjl. I en enkelt kunne man gennem det brudte låg se den indvendige fyrretræskiste med fladt låg. Marie Belows kiste fra 1651 var formodentlig udført efter testamentets forskrifter: en yderkiste forsynet med »ryslæder« og frynser samt våben og »opskrift« af tin svarende til ægtefællens og sønnernes kister samt håndfang med dødningehoved ligesom på Anne Margrethe Høeghs kiste (død 1650 i Viborg)⁸⁸ og sortpoleret.

Af *†kisteplader* beskrives følgende²⁰, der 1854 fjernedes fra kisterne og herefter opbevarede i Hasle præstegård, hvor de formodentlig ødelagdes ved brand: 1) Et Below-våben af bly, antagelig for Marie Below, 1651 (jfr. begravede nr. 11). 2—3) To våbner af messing for Bille og Skram, hvorover initialerne BBF og BBM, antagelig Birgitte Billes fædre og mødre våbner, (død efter 1655) (jfr. nr. 12). 4) Et våben af messing for Hartvigsen, antagelig Ove Hartvigsen, 1661 (jfr. nr. 13). 5) En messingplade med Jesumonogram. 6) Et Lykke-våben af messing. 7) Et våben af messingblik med heraldiske farver, for Tøger Reenberg, 1742 (jfr. nr. 14).

Af ovenstående synes at fremgå, at gravkapellet har rummet følgende personer, hvoraf nr. 1—10 tidligere havde været bisat i Tyregod kirke (Vejle amt):

1) Laurids Skram til Hastrup, †1587. 2) Dennes hustru Maren Bille Claus-datter til Lyngsgård, levede endnu 1607. 3) Christian Holck til Bustrup, †1641. 4—8) Børn af nr. 3 og 11, døde som små. 9) Christian Holck til Lundbygård, søn af nr. 3 og 11, †1644. 10) Erik Holck til Hastrup, søn af nr. 3 og 11, †1645. 11) Marie Below, †1651 (jfr. †kisteplade nr. 1). 12) Birgitte Bille, datter af Ove Bille til Lyngbygård og Elsebeth Skram og gift med Jørgen Hartvigsen til Kjærsgård (†1666)⁸⁹; hun levede endnu 1655 (jfr. †kisteplader nr. 2—3). 13) Kgl. maj.s ritmester Ove Hartvigsen til Åbygård, søn af nr. 12; i Hasle herredsbog 1661⁸³ er omtalt, at hans lig »nyligen« var indført i begravelsen (jfr. †kisteplade nr. 4). 14) Landsdommer og justitsråd, digteren Tøger Reenberg til Bistrup (jfr. historik), †1742 (jfr. †kisteplade nr. 7). 15) Antagelig dennes hustru Magdalene Broberg, †1729²⁰ (jfr. ndf.).

En *†åben begravelse* i koret, forsynet med lem i gulvet²⁰, var sandsynligvis indrettet til nedennævnte P. I. Bonde med familie (jfr. alterstager). Flere gange i løbet af 1800-årene⁹⁰ havde synet ønsket begravelsen fyldt, fordi kor-gulvet sank, men først 1906 sløjfedes den (indberetn.). Blandt flere helt udslettede †kisteplader, der anbragtes i tårnrummet, var en oval *†træplade* med sortmalet indskrift over Peder Ienssøn Bonde, f. i Liisberg i dec. 1654, d. smst. i febr. 1724, 70 år gl. Indskriften afsluttedes af versificeret, religiøs gravskrift.

I en *†gravplads* på kirkegårdens nordside for familien Reenberg-Teilmann til Bistrup²⁰ er begravet major Frederik Reenberg, †1755, hans hustru Beate Dorothea Bielke, †1755, samt ovennævnte Tøger Reenbergs søstersøn Morten Teilmann, †1781, og hans hustru Mette Gerstorff, †1756.

KILDER OG HENVISNINGER

Ved embedet: Synsprotokol 1862ff. — Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed p. 37—39, samt forkortelser p. 42—44.

Nationalmuseet. Indberetninger ved sognepræsten 1890 (svar på cirkulære af 15. marts 1890 til biskopperne), F. Uldall i brev af 5. juli 1901 (dåbsfad), Chr. Axel Jensen 1906

H.J. 1966

Fig. 30. Lisbjerg. Familiegravsted med genanvendte, barokke gravsten nr. 5 og 4 over ejeren af Grå mølle, M. O. Kaae, d. 1834, og hustru, d. 1829 (p. 1419). — *Family burialplace with re-used, Baroque tombstones nos. 5 and 4 to the owner of Graa Mill, M. O. Kaae, † 1834, and his wife, † 1829.*

(bygning, kalkmalerier, †kisteplade), Harald Borre 1935 (kalkmalerier), Egmont Lind 1935—36 (kalkmalerier), Hugo Johannsen 1966 (kalkmalerier, gravsten), Vibeke Michelsen 1966 (inventar, gravminder). Fyldige *udskrifter* af arkivalier vedr. kirken i NM.s 2. afd.

MS og notebøger. S. Abildgaard, dagbog V, 1770, 164ff., N. L. Høyen IX, 1830, 46ff., J. J. A. Worsaae III, o. 1852, 36, F. Uldall: Om de danske Landsbykirker I, 1866, 89f.

Opmålinger. M. B. Fritz 1933 og 1936. Bent Meyer 1972.

Bygningsbeskrivelse ved Kjeld de Fine Licht, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, orgel ved Ole Olesen 1977.

Litteratur: Rasmus Bendixen: Lisbjerg kirke, Lisbjerg 1977.

¹ Arild Huitfeldt: Den geistlige Histori offver alt Danmarckis Rige, 1604, Bb III v. ² Historia ecclesiastica Adami Bremensis, 1579, 2. bog, 46. kap. ³ Den Danske Atlas IV, 1768, 115, note h. ⁴ Scriptores Minores I, 17. ⁵ C. Neergaard, i NMArb. 1928, 21 ff.; H. Norling-Christensen, i Nordiske Fortidsminder IV, 11 ff. ⁶SRD VI, 510. ⁷ Kronens Skøder I, 109 og 116; jfr. KancBrevb. 1. nov. 1608. ⁸ Slægten Skrams op-

fattelse, at patronatsretten indbefattede ejendomsretten til præstegården og dens afkastning, medførte, at Lisbjergpræsten ingen præstegård havde, men måtte bo andet steds (jfr. p. 1393 og p. 1369).⁹ Jfr. Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645—52, udg. af P. Rasmussen 1969, 138.¹⁰ Op. cit., p. 275.¹¹ Danmarks Adelsårbog II, 1944, 21.¹² LA Vib. B 24—626, p. 282.¹³ Århus domkapitels jordebøger I, udg. af P. Rasmussen 1972, 31.¹⁴ LA Vib. Viborg landstings skøde- og panteprotokol 1671—73 (B 24—642) II, fol. 142 r; Danmarks Adelsårbog, 1904, 484.¹⁵ LA Vib. Viborg landstings skøde- og panteprotokol 1702 05 (B 24—668), fol. 314 v; jfr. HofmFund. II, 328 f.¹⁶ LA Vib. Viborg landstings skøde- og panteprotokol 1799—1804 (B 24—715), fol. 492 v.¹⁷ LA Vib. Galtens m.fl. herreders auktionsprot. 1783—1814 (B 50B—23); Hasle m.fl. herreders skøde- og panteprot. 1810—14 (B 58—86), fol. 136 r ff.¹⁸ LA Vib. Hasle m.fl. herreders skøde- og panteprot. 1810—14, fol. 149v—152v, 157v, 165v.¹⁹ Synsprot. 1862 nævner, at der i et indhak i kirkegårdens sydvestre hjørne ligger et hus (jfr. fig. 31); 1954 konstateredes en større samling begravelser, der delvis strakte sig ind under et hus, der dateredes til slutningen af 1700-tallet. Fundet blev ikke nærmere undersøgt. Meddelelse fra R. Bendixen.²⁰ Synsprot. 1862 ff.²¹ LA Vib. Århus bispeark. Kirkesyn 1700—1702 (C 3—1166 ff.).²² P. V. Glob: Helleristninger i Danmark, 1969, nr. 716.²³ Denne materialeblanding, hvortil der visse steder, f.eks. i Sabro kirke, slutter sig jernal, karakteriserer en række østjyske kirker, der dels ligger i eller nær en ådal, hvor frådstenen fandtes, og dels befinder sig ikke langt fra Djursland, hvorfra kridtstenen bragtes.²⁴ Jfr. M. Mackeprang, Jydske Granitportaler, 1948, 1.²⁵ E. Lundberg, i Nordisk Medeltid. Stockholm 1967, 142, formoder, at åbningen engang har rummet en tvedelt arkade og tænker sig det gyldne alter opstillet her.²⁶ Jfr. erklæring af 10. dec. 1883 fra V. Th. Walther. LA Vib. Bygn.insp. Århus. Forsk. kirker 1850—1905 (B 239—123).²⁷ Kirker og bygninger fra Geodætisk Instituts arkiv ved E. Sloth Arentsen og Kjeld de Fine Licht 1974, 180.²⁸ LA Vib. Provsteark. Århus amts nordre provsti. Ekstraktprot. 1812 ff. (C 291—26) og Synsprot. 1812 ff. (C 291 2).²⁹ Ifølge meddelelse fra R. Bendixen var tårnets top tegnet af Vilhelm Puck.³⁰ Journal nr. 208/33 og 12/34 i NM's arkiv.³¹ LA Vib. Århus bispeark. Hasle herredsbog 1661 (C 3—1083); KancBrevb. 20. sept. 1608. Det spørgsmål melder sig: har ovre etage i de store våbenhuse i større udstrækning, end det umiddelbart kan dokumenteres, ydet temporær husly eller midlertidigt ophold for ikke residerende af lav klasse?³² Note 20. Til afløsning af en lem i våbenhusets loft blev brudt en åbning i skibets vestgavl, hvorved der skaffedes adgang fra tårnet til skibets tagrum.³³ Meddelt af R. Bendixen.³⁴ I brev af 31. aug. 1891 (NM) meddeler V. Th. Walther, at en lokal murer havde afdækket og atter overkalket en figurfremstilling i koret; H. Borre 1935 nævner »anseeligt billede« på begge korets langvægge, i nord ødelagt af det senere vindue.³⁵ Forgæves eftersøgt i Den gamle By og i Nationalmuseets 2. afd. blandt relikviegemmer uden proveniens.³⁶ Jfr. korrespondance i NM's arkiv, især brev af 17. aug. 1866 og 14. nov. 1867 fra Roed til Worsaae. — Ingen signatur synlig på maleriet.³⁷ Jfr. brev af 14. nov. 1867, i NM.³⁸ Tårnby (DK. Kbh. amt, p. 290), Sdr. Dalby (DK. Præstø, p. 579) og Ødis, Vejle amt.³⁹ Billede og ramme rensset 1904, antagelig af maler Lüders, Århus (note 20).⁴⁰ Poul Nørlund: Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden, 1926 (forkortet: P. N.). Ny udgave 1968 med Tillæg: Fyrretyve Aar, af Tage E. Christiansen (forkortet: Tillæg), der gennemgår den forløbne tids nyfund samt den af bogen affødte litteratur, hvortil henvises. Jfr. endvidere Knud J. Krogh: Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor, i Fra Ribe amt, Varde 1968—71, XVII, 513ff. — Peter Lasko: Ars Sacra. 900—1200. The Pelican History of Art, London 1972, p. 170f. — F. Rademacher: Die Gustorfer Chorschranken, Bonn 1975. Harald Langberg: Gyldne billeder, 1979.⁴¹ Egentlige metallurgiske undersøgelser er ikke foretaget, dog har Paul Bergsøe for Sindbjerg-frontaltets vedkommende fastslået, at guldbelægningen er påført ved lueforgyldning (Tillæg p. 7).⁴² Ifølge P. N. p. 33f. en linolieferniss, ligesom forgyldningen fastbrændt

på metallet. Undersøgelser af Broddetorp-altret, nu i Stockholm, udført af svenskeren Andreas Oldeberg synes at vise, at belægningen består af grønt eller rødt/rødbunt farvestof, udvundet af kobberforbindelser og blandet (under ophedning) med træbjæ, voks, finkornet sand samt muligvis honning (Tillæg p. 7f.).⁴³ 5 cm høj.⁴⁴ Jfr. P. N. p. 15f.⁴⁵ Opmåling og beskrivelse af frontalets konstruktion, P. N. p. 18f. og fig. 18, af retablets, p. 15. — H. Langberg, i *Stavkirker*, 1972, p. 56, nævner ligheden mellem frontalets konstruktion og stavkirkevægge.⁴⁶ Fastgørelsesshuller i metallet synes at tyde på, at der mindst har været 43 bjergkrystaller på frontalet, samt fire mindre eller af anden substans på buen over Marias hoved og på det lille kors, hvortil måske kommer tre øverst på retablet, hvor nogle nu udfyldte huller, 3 cm i tv., kan være spor heraf.⁴⁷ I hovedsagen på grundlag af og efter forløbet i P. N.s beskrivelse.⁴⁸ H. Langberg, op. cit., sammenligner Mariafigurens opstilling på en støttepille og under en himmelbue med samtidige, monstransagtige tabernakler.⁴⁹ Vedr. retablets ikonografiske sammenhæng med korsranken fra o. 1150 i Gustorf, se Franz Rademacher: *Die Guster Chorschränken*, Bonn 1975, p. 104f., 218 ff. og 223. — Det må bemærkes, at ikke alene Lisbjerg-altrets Kristus, men også to af hans ledsagende apostle står under trekloverbuer, ligesom enkelte andre figurer (F 7 og 8, F 15 og 25).⁵⁰ Apostlen R 7 har samme baggrundsruer og blade som frontalets helgeninde F 21. Vedr. placeringen af Peter og Paulus, R 9 og 10, på hver side af Kristus, kan jævnføres med den tilsvarende på Odder- og Sahl-frontalerne (P. N. p. 126 og 49).⁵¹ Helgeninden F 21 har samme baggrundsruer og blade som retablets apostel R 7.⁵² P. N. p. 85ff.⁵³ Vedr. dansk guldsmedekunsts »afhængighed« af Køl i 12. årh., specielt i forbindelse med Gustorf-kor-skranken, se Franz Rademacher op. cit. p. 104f., 123.⁵⁴ Tillæg p. 16f.⁵⁵ Sålaldt leoninske vers, opkaldt efter en digter fra 12. årh., en slags hexametre, hvis midte og slutning rimer på hinanden; jævnligt brugt i middelalderlige digte (Salmonsens).⁵⁶ Bogstaver med en eller flere prikker på eller ved stavene, af rent dekorativ art uden lydmæssig værdi, jfr. P. N. p. 56 og fig. 38 med skriftprøver.⁵⁷ P. N. p. 209.⁵⁸ Dagbog V, 164.⁵⁹ Notebog IX, 46ff.⁶⁰ Notebog III, 36, jfr. Chr. V. Hertel: Forsøg til en Beskrivelse over Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke, Haderslev 1809, I, 2, p. 6f.⁶¹ LA Vib. Provsteark. Århus købstad og Hasle hrd. 1807—54. Synsprot. f. kirker og præstegårde.⁶² Brev af 13. sept. 1847, i NM.⁶³ Korrespondance 1865—67 i NM; jfr. F. Uldall (MS): Om de danske Landsbykirker I, 1866, p. 89f.⁶⁴ 1979 er foretaget en rensning af altret i forbindelse med nyopstilling i samlingen.⁶⁵ LA Vib. Århus bispeark. Hasle hrd. Hasle-Skejby-Lisbjerg 1831—45 (C 3—588).⁶⁶ Den ene stage har her i stedet »Lvsbrg«. ⁶⁷ Jfr. den »vestjyske type«, Mackeprang: Døbefonte p. 156ff.⁶⁸ 1834 ønskedes »dækket om døbefonten« repareret (note 61). Der kan være tale om et tæppeomhæng eller måske et gitter; i øvrigt ikke omtalt i rgsk.⁶⁹ Vibeke Michelsen: Et dåbsfad i Lisbjerg kirke, i *Strejflys over Danmarks bygningskultur*. Festskrift til Harald Langberg, 1979, p. 251ff., med litteraturhenvisninger.⁷⁰ J. J. A. Worsaaes notebog III, 36.⁷¹ Brev af 13. sept. 1847 fra stiftsprovst L. Dahlerup med indberetn. til Oldsagskommis-sionen, i NM, jfr. note 61.⁷² Thiele: Danske Folkesagn I, 235 (1840) nævner, at døren skulle være af stærkt egetømmer beslået med jern, og at nøglen skulle have årstallet 1606.⁷³ »Lisbjerggårds« daværende ejere (note 20).⁷⁴ Jfr. Hans Kau, i *ÅrbVejleAmt*. 1917, p. 1—56.⁷⁵ [] omkring navne markerer de i Abildgaards dagbog tegnede våbner for pågældende slægt(er).⁷⁶ Abildgaards alternative (og fejlagtige) tydning af indskriften. Der er formentlig tale om biskop af Ribe Christiern, eller Christen Hemmingsen, antagelig † 1454, jfr. *ÅrbVejleAmt* p. 3ff.⁷⁷ Henning Henningsen, i *ÅrbÅrhSt*. 1952, p. 108.⁷⁸ LA Vib. Århus bispeark. Forsk, indberetn. 1832—37 og 1838—46 (C 3—1514, 1515).⁷⁹ BA. Bgsk. ældre end 1660. A. til 1559. 1528—29. Fortegn, over indkomne klokker.⁸⁰ Inv. nr. 1127:51.⁸¹ Begravelsen skulle ifølge legat af 30. april 1831 vedligeholdes for 200 rdl. sølv (sognepræstens indberet. af 18. apr. 1890, i NM; jfr. note 65 under år 1839).⁸² Jfr. Besen p. 116.⁸³ LA Vib. Århus bispeark. Hasle herredsbog 1661.⁸⁴ Ifølge

testamentet af 12. juli 1651 bestemte Marie Below endvidere, at også hendes »forældre«, dvs. plejeforældrene, morforældrene Laurids Skram til Hastrup og Maren Bille Clausdatter, der havde indrettet egen begravelse i Thyregod kirke, Vejle amt, skulle flyttes til hendes »egen« kirke, hvor »en bekvem plads« med ringe besvær kunne indrettes (Fru Maria Belows ligprædiken, forhandlet af Frantz Nielssøn, prentet i Aarhus 1654 (Kgl. Bibl.); jfr. note 69 ovfr.).⁸⁵ 1852 ønskede man at opsætte en bræddevæg i tårnrummet til skille mellem de kister, der var hensat her, og den øvrige del af rummet, der benyttedes som materialhus. Hermed ville man forhindre opbrydning af kisterne, således som det navnlig var sket på den tid, »da egnen var occuperet af fjenderne« (note 61).⁸⁶ »Lidt til venstre i gangen, som fører fra indgangsporten til kirkedøren« (note 20).⁸⁷ I en af de store egetræskister var ligtøjet mærket »C. B.«.⁸⁸ Thiset: Stamtavler I, 46.⁸⁹ Jørgen Hartvigsen boede 1646—56 på Terpgård i V. Lisbjerg sogn (Thiset: Stamtavler IV, 266).⁹⁰ 1817 (note 28) og 1833 (note 61).

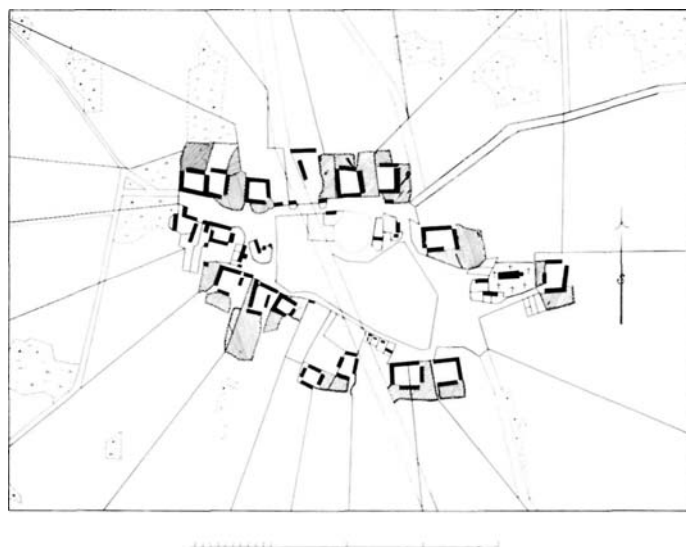

Fig. 31. Lisbjerg. Landsbyplan 1:10000. Kopi efter kort original i Matrikelarkivet, opmålt 1800, inddelt 1804 af E. Wesenberg. — *Map of the village about 1800.*

SUMMARY

The village of Lisbjerg, which is situated about six miles north of Århus, was incorporated in the city in 1962. A burial ground of some size from the Iron Age has been found in this area. The church is relatively large and built with meticulousness, which gives rise to the assumption that as early as the beginning of the Middle Ages the locality had a certain importance, and that perhaps a great noble had his manor here.

The square chancel and the nave, which are two squares of the same size in length, make up the original building which was erected c. 1150. The vaulting was added in the latter part of the 15th century. In the same period or at the beginning of the following century the church was provided with a tower at the west gable of the nave and a porch at the entrance to the south side of the nave. Chancel and nave are built of lime-

stone, calcareous tufa and granite. The last-named material is predominant and is used preferentially in the form of selected but undressed stone taken from the fields. The two other materials appear as hewn blocks which are built up in layers of masonry and used especially at corners and openings (fig. 5).

In contrast to normal usage the nave has no door on its north side (the present one at the west end of the north side seems to date from the 17th century). The south portal, which is round arched, and a number of the original windows, both hour-glass shaped and round arched, have been preserved. In each of the chancel's side walls there are two windows, while usually there is only one.

The tower as well as the porch are built of brick, and they are both fairly typical of Late Gothic additions to churches in the diocese of Århus. This is true both of the entrance and the apertures in the massive tower, as well as the two storeys and the gable of the porch which is embellished with recesses (fig. 7). Nothing is known about the original top finish of the tower. In 1935 *murals* were discovered in the chancel. On the east wall were found, and then recovered, fragments from the period around 1200: below the top band of the wall a frieze showing human figures (fig. 9) and lower down fragments of a tournament or a battle scene (fig. 8, 9). On the vaulting an ornamental decoration from 1450—75 was uncovered and restored; it included the coat of arms of Bishop Jens Iversen Lange (fig. 10). A similar vault decoration was found in the middle bay of the nave and this was subsequently covered with whitewash.

The simple, mainly more recent *furniture* in the church includes an altar-piece with a painting by Jørgen Roed from 1867 (fig. 22). It replaced one of the so-called »golden altars« which was transferred to the National Museum that year. This rare and most remarkable altar consists of a frontal and a retable surmounted by a Romanesque arch within which is placed a crucifix some half a century older (figs. 11-19). Everything is carved from oak and faced with embossed and chased sheet copper plates, decorated with gilding on a brown varnished ground. The altar, a description of which together with that of the related Danish altars of this type, was published in 1926 by Poul Nørlund and re-issued as a new edition with appendix in 1968 (both with summaries in English), is assumed to have been executed in a Jutland workshop. This was presumably in the cathedral city of Århus as were the crucifixes in Åby (Hasle) and Tirstrup (county of Randers). The only item of mediaeval furniture contained in the church is however the Romanesque baptismal font (fig. 23) of granite. Of the post-mediaeval items must be mentioned the baptismal dish of bronze (an ornamental dish executed in 1594 in memory of Claus Bille, Councillor of State, who acquired great merit during the wars against the Swedes). The altar chalice (fig. 21) was donated to the church in 1661 by the patron; the altar candlesticks (fig. 20) in 1705 as payment for an interment. The pulpit is from 1871, the pews from c. 1936; the church bell was recast in 1853.

Of the sepulchral monuments a Romanesque tombstone (no. 1, fig. 24) is especially noticeable. Its decoration corresponds to that of several East Jutland stones (cf. also Århus Cathedral, no. 2, p. 754). A figured stone (no. 3) from 1625—50 was »modernized« when re-used c. 1819.